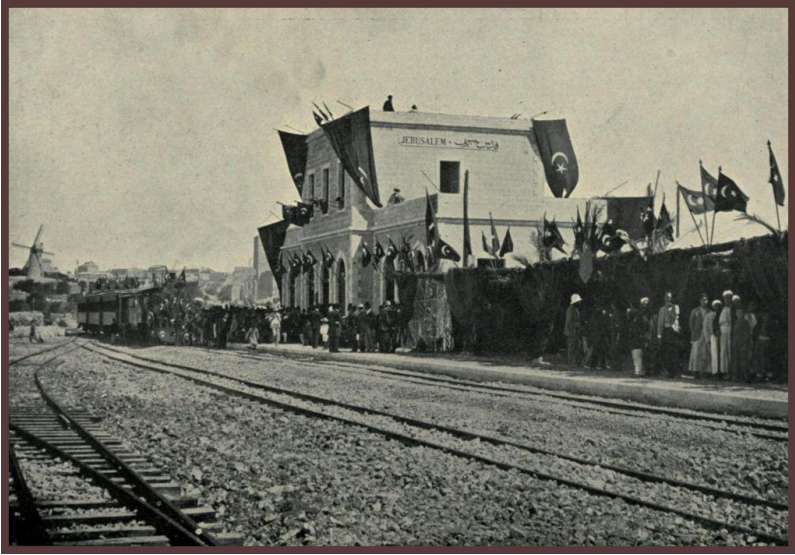

Osmanlı yönetimindeki Kudüs'te Hıritiyanların bir ayini ve onları izleyen Müslümanlar

Osmanlı yönetimindeki Filistin'inden bir görüntü:
Kudüs Tren İstasyonu

Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinlerarası İlişkiler (14-20. Yüzyıllar)

M. Macit KENANOĞLU*

Atıf/©: Kenanoğlu, M. Macit, (2009). Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinlerarası İlişkiler (14-20. Yüzyıllar), Milet ve Nihal, 6 (2), 103-164.

Özet: Bu makalede Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslim cemaatler ve onların ruhani liderlerinin hukuki statüleri, Osmanlı arşiv belgeleri ve hukuki düzenlemeleri çerçevesinde ele alınmaya çalışılmaktadır. Makalenin amacı çok-kültürlü bir toplumda bir arada yaşamayı mümkün kılan Osmanlı politik sisteminin hangi mekanizmalardan yararlandığını ve hangi temel prensiplere dayandığını açıklamaktır. Özellikle bir arada yaşamayı sağlayan ve mümkün kılan hukuki ve zihni altyapının oluşumundaki Osmanlı uygulamasının temel esasları, hukuki açıdan ele alınmaktadır. Osmanlı hukuk sistemi gayrimüslimlere hayat, hürriyet ve mülkiyet gibi temel hakları tanımaktadır. Esasen bu uygulama bizatihi İslam hukukunun gayrimüslimlere sağladığı garantilerin tabii bir sonucudur. Bu temel prensipler sayesinde gayrimüslimler kültürlerini ve kimliklerini İslami toplumlarda koruyabilmişlerdir. Bu makalede ana hatlarıyla gayrimüslimlerin sahip oldukları haklar ve onlara getirilen yasaklamalar irdelenmektedir. Konuyla ilgilenen çok sayıda ilim adamının meseleyi açıklamada yaygın şekilde kullandığı "millet sistemi" yerine alternatif bir sistem olarak "İltizam sistemi" açıklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Gayrimüslimler (Ehli kitab), bir arada yaşama, çokkültürlü sosyal hayat.

* Doç. Dr., Fatih Üniversitesi, Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi
[mkenanoglu@fatih.edu.tr].

A. Giriş

İslamiyet ortaya çıktığı tarihten itibaren diğer din mensupları ile ilişki içerisinde olmuştur. İslam hukuk sisteminde zimmet akdi yapılmasındaki esas maksat, farklı din mensupları arasında bir sulh ortamının sağlanmasıdır. İslamî esaslara dayanan devletler gayrimüslimlere yönelik uygulamalarında İslam hukuk sisteminin prensiplerini etkili biçimde uygulamışlardır.

İslam hukukunun temel prensipleri açısından zimmîler, kendileriyle alaka kurulmayacak bir grup değil, aksine Müslümanlara zarar vermedikleri müddetçe Müslümanlarla aynı temel haklara sahip insanlardır. Kaldı ki hem Kuran'da hem de Peygamberin hadislerinde zimmîlerin korunmasına ve eziyet edilmemesine yönelik hükümler vardır. İslam hukukunda amaç zimmîlerle alakayı kesmek olsa, İslam toplumuna kabul edilmemeleri yönünde hukuki prensipler konulurdu.

İslam hukuku gayrimüslimlere devlete mensubiyet konusunda Müslümanlarla aynı statüyü vermiştir. Fert ile devlet arasında hukuki ve siyasi bir bağ kurma anlamına gelen vatandaşlık kavramı, bu şekliyle kullanılsa bile bu anlamıyla İslam hukukunda bilinen ve uygulanan bir kavramdır.¹ Hamidullah'a göre de İslam devleti, zimmîleri İslam devletinin tebaası ve vatandaşı olarak kabul etmektedir. Zeydan da zimmet akdinin günümüzdeki vatandaşlığa benzediğini ifade etmektedir.²

Müslüman hukukçular zimmîlerin muamelat konusunda Müslümanlarla aynı statüde olduklarını kabul etmişlerdir.³ Gayrimüslimler Müslümanlarla aynı hukuki ehliyete sahiptirler Zimmîlerin evlenme, boşanma, nafaka, miras ve diğer aile hukukuna

¹ Özel, Ahmet, *İslam Hukukunda Milletlerarası Münasebetler ve Ülke Kavramı*, İstanbul 1982, s.194; Zeydan, Abdülkerim, *Ahkâmü'z-Zimmiyyîn ve'l-Müstemenin fi Dari'l İslam*, 2nd ed., Beirut 1982, s. 205 ve ss. 61-64.

² Hamidullah, M., *İslam Peygamberi*, c.I, çev. S.Mutlu, İstanbul 1967, ss. 362-363; Zeydan, a.g.e., s. 24; Bereket, Abdülmünim, *El-İslam ve'l-Müsavât beyne'l-Müslimin ve Gayrimüslimin fi Usuri't-tarihî'l-İslam ve fi'l-Asri'l-Hadis*, *İskenderiye* 1990, s. 91.

³ Bilmen, Ö. Nasuhi, *Hukuk-I İslamiye ve Istilahat-I Fıkhiyye Kamusu*, III, İstanbul 1976, ss. 424, 428.

ilişkin haklarda Müslümanlardan bir farkı yoktur. Mal iktisabı ve diğer malî haklar konusunda da bir fark gözetilmemiştir.⁴

B. Osmanlı Devletinin Çağdaşı Olan Diğer İslam Devletleri

Osmanlı devletinin kuruluş dönemlerinde varlığını koruyan diğer İslam devletlerinde gayrimüslimler müsamahalı bir tavırla karşılanmışlardır. 14. yüzyılın ortalarına kadar yaşayan Eyyûbiler devrinde zimmîler, azami müsamaha ile muamele görmüşlerdir. Zimmî kâtipler görevlerinde ibka edilmiş, Selahaddin Eyyûbî de ehl-i zimmet hakkında İslami hudutları icraya dikkat etmiştir.⁵ Bu dönemde gayrimüslimlerin aleni olarak kendi dinlerinin alamet ve sembollerini kullandıklarına dair haberler vardır. Gayrimüslimlere yönelik sınırlamaların başında kılık kıyafet farklılığı gelmektedir. Yahudiler omuzlarına kırmızı veya sarı ip şeritler koymak, Hıristiyanlar ise zünnar bağlayıp boyunlarına haç asmak zorundaydılar. Bu yasaklar daha çok harp dönemlerinde veya olağanüstü hallerde sıkı bir şekilde uygulanıyordu. Halifeler değiştikçe uygulamanın sıklığı veya gevşekliği de değişiyordu. Ancak müsamaha siyasetinin azami seviyede olduğu bu dönemde, bazı halife veya vezirlerin gayrimüslimlerin bayramlarına iştirak etmeleri yanında kiliselerin tamir faaliyetlerine de izin verilmişti.⁶

16. yüzyılın başlarına kadar mevcudiyetini koruyan Memlûkler zamanında Kıbtilere patriklerini seçme hakkı verilmişti. Devlet, herhangi bir şikâyet vukubulmadıkça bu hususta müdahalede bulunmuyordu. İbadethaneler konusunda büyük bir serbesti tanınmıştı. Memlûk sultanlarının son dönemlerinde de Samirî ve Karaîlerin müstakil ruhanî reisleri vardı ve gayrimüslimler Müslümanlarla birlikte tam bir hürriyet içinde işlerini yürütmekteydiler. Gayrimüslimlerin hususi bayramlarını kutlamaları gayet tabii karşılanıyordu. Yalnız bu dönemde de kıyafet yönüyle bir ayırım olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin Samirilerin sarıklarının

⁴ Zeydan: *a.g.e.*, ss.130-131; *Maududi, Abu'l A'la: Rights of Non-muslims in Islamic State*, ed.K. Ahmad, 7th ed., Lahore, 1982, ss. 14-16.

⁵ Şafii, Selam: *Ehlü'z Zimme fi Mısr fi Asri'l Fatimi's Sani ve'l Asri'l Eyyubi*, Kahire, 1982, ss. 22-40.

⁶ Şafii, S, *a.g.e.*, ss. 202-244,

kırmızı, Yahudilerinki sarı, Hristiyanlarınki mavi olması gerekiyordu.⁷

Hindistan'da kurulan Müslüman Delhi Sultanlığı'nda da İslam hukukunun zimmîlere ilişkin prensipleri uygulama imkânı bulmuştur. Kadınlar, çocuklar ve çalışmaya gücü yetmeyenler cizyeden muaf tutulmuştur.⁸ Sind'de gayrimüslimler cizye ödemeyi kabul ettiklerinde hayat ve mülkleri teminat altına alınmıştır. 13. yüzyılın sonuna kadar Delhi'de Hindular çok iyi ve güvenli bir durumdaydılar. 1290-1388 arası gayrimüslimler için bir barış ve güven ortamıydı.⁹ Delhi Sultanlığı, sosyal hayata ilişkin meselelerde zimmîlere asgari düzeyde müdahaleyi kendisine prensip edinmişti. İslami idare öncesine ait birçok mabede dokunulmamış ve bu dönemde fethedilen yerlerde gayrimüslimler silahtan arındırılmamıştı; üstelik fetihçilerin sayılarının azlığı, onların saldırı ihtimalini de oldukça artırıyor. Fethedilen yerlerdeki büyük kitle kendi yöneticilerinin idaresinde tam bir dini serbesti içerisinde yaşıyorlardı. 17. yüzyılın sonlarına kadar bu durum devam etmiş, hatta yeni ibadet yerlerinin inşasına da izin verilmişti. Hindu- ların alenî ayin icrasının yasaklandığı konusunda elimizde yeterli delil yoktur. Fakat zimmîlerin Müslümanları dinlerinden döndürme çabalarına izin verilmediği kesin bir husustur. Hindistan'daki İslam idaresi döneminde de Hinduların birçok devlet görevine atandığı, bunların Delhi'deki saraylarda pahalı elbiseler giyip iyi atlara bindikleri görülmektedir.¹⁰

C. Osmanlı Uygulaması

Osmanlı fetihlerinin Batı dünyasına yönelmesi ile devletin gayrimüslim nüfusunun da arttığı görülür. Osmanlı Devleti, gayrimüslimlerle münasebetlerinde İslam hukukunun zimmîlere ilişkin

⁷ Kasım, A. K.: *Dirasatü fi Tarihi Mısri'l İctimâf*, 2.ed, Kahire, 1983, ss. 66-86.

⁸ İkram, S.M: *Muslim Civilization in India*, ed.by Ainslie T.Embree, Second Print., New York, 1965, s.96.

⁹ Rıazül, İslam: A Note on the Position of the Non-muslim Subjects in the Sultanante of Delhi under the Khaljis and the Tughluqs, *Journal of The Pakistan Historical Society*, vol:XLV, July, 1997, Part III, s. 215-226.

¹⁰ Habibullah, A.B.M: *The Foundation of Muslim Rule in India*, Second Rev. ed., Allahabad, 1961, s.271 ve ss.320-328.

kurum ve düzenlemelerini uygulamalarına temel olarak almıştır. Devletin dini alana müdahale etmeme doğrultusundaki tavrı, “*din olarak benimsedikleri şeylerde gayrimüslimlerin serbest bırakılması*”nı öngören İslam hukuku prensibi ile de mutabıktır. İbadet ve ayin yönüyle zimmîlerin hareket tarzının, uygulamada çok fazla problem olmadığı ve devletin temelde müsâmahalı tavrı ile gayrimüslimlere verilen dini imtiyazların hemen her dönemde korunduğu söylenebilir.

Merkezi bir sisteme sahip olan Osmanlı Devleti, toplumsal ihtiyaçlara ilişkin kanuni düzenlemeleri yaparken, gayrimüslimleri de bu düzenlemelere dâhil etmiştir. Osmanlı uygulamasında kanunnâmelerde yer alan hükümlerin hem Müslümanları hem de gayrimüslimleri kapsadığı görülür.

a. İstanbul'un Fethinden Önceki Dönem

Fetihten önceki dönemde gayrimüslimlerle münasebetlere ilişkin bilgiler yok denecek kadar azdır. Tarih kitaplarından anlaşıldığına göre önceki İslam devletlerindeki uygulamalara paralel olarak, bu dönemde Osmanlı Devleti İslam hukuku prensipleri çerçevesinde, zimmet antlaşmaları ve verilen emanlarla gayrimüslimlerle münasebetlerini yürütmüştür.¹¹

Fetihten önce gayrimüslimlere verilen imtiyazlar arasında 1326 yılında Bursa, 1330 yılında İznik ve Prodromos manastırına verilen imtiyazlar vardır.¹² Sultan Murad ve Yıldırım Bayezid dönemlerinde gayrimüslimlere eman verildiği görülmektedir.¹³ Lamartine, II. Murad'ın tutsak düşenlerin öldürülmemelerini, sivil halkın hürriyetlerinin iade edilmesini, hatta Venediklilerin ellerin-

¹¹ Münecimbaşı Ahmet Dede: *Münecimbaşı Tarihi (Sahaif ül Ahbar fi Vekayi ül A'sar)*, c. 1, çev. İ. Erünsal, Tercüman 1001 Temel Eser, nr:37, s.47-48; Ortaylı, “*Osmanlı İmparatorluğunda Millet*”, TCTA, IV/32, 1986 s. 998.

¹² Pantazopoulos, N: *Church and Law in The Balkan Peninsula During The Ottoman Rule*, Thessaloniki, 1967, s.19; Carleton, Alford, *The Millet System, for the Government of the Minorities in the Ottoman Empire*, a Thesis submitted to the Faculty of the Kennedy School of Missions of the Hartford Seminary Foundation in partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of PhD, 1937, s. 55.

¹³ Münecimbaşı: *a.g.e.,s.110 ve s.136*

den aldığı mülklerin halka geri verilmesini istediğini ifade etmektedir.¹⁴

b. İstanbul'un Fethi ve Zimmet Antlaşmaları

İstanbul'un fethi üzerine gayrimüslimlerle zimmet anlaşmaları yapılmış ve kendilerine bir takım imtiyazlar verilmiştir. A. Cevdet Paşa, Fatih'in İstanbul'u fethi üzerine gayrimüslimlere pek çok imtiyaz verdiğini, İslam dininin hükümleri gereğince ehl-i zimmet reayanın din ve mezheplerine müdahalenin caiz olmadığı, diğer hususlarda da cebri bir muameleye tâbi tutulmayıp lisan ve adetlerinde serbest bırakıldıklarını, Fatih'in bu icraatının İslam hukukuna muvafık olduğunu söylemektedir.¹⁵ Fatih, Gennadios'a "milletinizin hukûk-i ruhaniyesinden emin olunuz, İmtiyazat-ı mezhebiyeniz halelden masundur mümkün'l icra olan hürriyet-i mezhebiyenize müdahale edilmeyecektir" şeklinde sözlü teminat vermiştir.¹⁶ Fetihden sonra Rumlara kiliselerinin camiye çevrilmeyeceği, izdivac ve defin işlemlerinin kendi usullerine göre yapılacağı, paskalyalarını serbestçe kutlama imtiyazı verilmiştir.¹⁷

Fethin ardından Galata'daki zimmîlerle bir zimmet akdi yapılmıştır. Ahitnâmede halkın kendi adet, din ve aneleri gereğince yaşayabileceği ilan edilmiştir.¹⁸ H. 857/m.1454 tarihli bu ahidnâme hükümlerinde, eskiden olduğu gibi ayin ve ibadetlerini serbestçe yerine getirebilecekleri, kalelerinin yıkılmayacağı, mal ve mülkleri ile köle ve cariyelerinin ellerinde kalacağı, denizde ve karada serbestçe seyahat edebilecekleri, cizyelerini yıllık olarak ödemelerine mukabil her türlü emniyetlerinin sağlanacağı, kiliselerinin ellerinde bırakılıp mescide çevrilmeyeceği, yalnız yeni kilise inşa etmeyip çan çalamayacakları, kimsenin cebren Müslüman

¹⁴ Lamartine, A: *Türkiye Tarihi*, c.II, haz. M.R.Uzmen, Tercüman 1001 Temel Eser nr:39, s. 343.

¹⁵ A. Cevdet Paşa: *Tarih-i Cevdet*, c.XI, ss. 113-114.

¹⁶ Selanikli Hilmi Efendi: *Büyük Osmanlı Tarihi*, Dersaadet, 1329, s.81

¹⁷ Giannakis, Basil S: *International Status of the Ecumenical Patriarchate*, Massachusetts, 1959, s. 4.

¹⁸ Mirmiroğlu, Vladimir: *Fatih Sultan Mehmet Han Hazretlerinin Devrine Ait Tarihi Vesikalar*, İstanbul, 1945, ss. 51-52; Tansel, Selahattin: *a.g.e.*, s. 8 ve ss. 108-110; Tekindağ: *a.g.m.*, s. 52.

edilmeyeceği, işlerini görmek üzere aralarından birini kethüda seçecekleri ve angaryadan muaf oldukları hususlarına yer verilmiştir.¹⁹

Bu döneme ait önemli metinlerden biri, Fatih devrine ait olan “Metropolit Kanunnamesi”dir. 1460’lı yıllara ait olan bu metropolit kanunnamesinde, gayrimüslimlerin din olarak benimsedikleri şeylerle başbaşa bırakılmaları prensibi gereğince, kendi ibadet ve ayinleri ne ise serbestçe icra edebilecekleri ifade edilmiştir.²⁰ Fatih döneminde metropolitlere verilen beratlarla yer alan hususlar daha sonraki dönemler için bir çekirdek oluşturmuştur. Fatih’in hicri 862 tarihinde Kudüs Patriğine verdiği ferman da çok eski belgelere atıf yaparak eski imtiyazların muhafazasını teyid etmektedir.²¹ Fatih’in Bosnalı rahiplere verdiği fermanla din ve vicdan hürriyetini teminat altına alan umumi ifadeler yer almaktadır.²²

Osmanlı Devleti, sonraki dönemlerde de gayrimüslimlerle zimmet anlaşmaları yapmış ve kendilerine eman vermiştir.²³ Daha geç dönemlerde de isyan eden gayrimüslim reayanın eman talepleri olmuş ve bu talepler devletçe olumlu karşılanarak kendilerine eman verilmiştir.²⁴ Ağır vergilerden yakılarak isyan eden ve memleketi terk edenlere, geri dönmeleri halinde mal ve mülklerinin iade edileceği bildirilmiştir.²⁵

¹⁹ Akgündüz, Ahmet: *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, c.I, İstanbul 1990, s. 477; Babinger, Franz: *Mehmed The Conqueror and His Time*, ed. by W.C. Hickman, translated from the German by Ralph Manheim, Princeton University, 1987, ss.101-102; *Mirmiroğlu.a.g.e.*, s. 54.

²⁰ Akgündüz: *Kanunnameler*, c. I, s. 406.

²¹ Ali Emirî, *Fatih Dönemi nr:22*.

²² C.ADL. nr:1289, t.1245; A. Cevdet Paşa: *Tezahir 21-39*, hz. C. Baysun, TTK yay., 3.bs., Ankara 1991, ss. 84.

²³ Atsız, Bedriye: “16-17. Yüzyıl Osmanlı Vakayinamelerinde Arnavut İmajı”, *Tarih ve Toplum*, Mayıs-1992, S.101, s. 308; T.S.A., E.nr:8511.

²⁴ H.H. nr:51332; H.H. nr:39067-B; H.H. nr:51356; H.H. nr:39375; H.H. nr:38882; H.H. nr:38882-A.

²⁵ H.H. nr:35041; H.H. nr:36432-F; H.H. nr:32172; H.H. nr:39947-D.

D. Osmanlı Devletinde Mevcut Gayrimüslim Cemaatler

a. Ortodoks Rumlar

Osmanlı Devleti bünyesinde yer alan gayrimüslim cemaatler içerisinde Rumlar önde gelmektedir. Tarihi ve ruhani açıdan İstanbul Rum Patrikliği önemli bir yere sahipti ve kural olarak kendisine tanınan alan üzerinde yetkiliydi. Antakya, Kudüs ve İskenderiye gibi merkezlerde de Rum patriklikleri mevcuttu.²⁶ Ahmet Cevdet Paşa, İstanbul Rum Patriğinin Papaya mukabil olduğunu, Antakya, İskenderiye ve Kudüs Rum Patriklerinin her ne kadar müstakil olsalar da İstanbul Rum Patriğinin onlardan önce geldiğini, dini bir toplantı yapıldığında onun başkanlığında biraraya geldiklerini ifade etmektedir.²⁷ 19. yüzyıla ait Mısır ve İskenderiye Patrikliği beratlarında, bunların İstanbul Rum Patriğine dâhil olduğunun ifade edildiğini görürüz. Ancak bu tabiiyeti İstanbul Rum patriğinin diğer patrikler yerine geçip karar alması şeklinde anlamamak gerekir; buradaki dâhil olma ifadesi, bir kısım işlemlerin İstanbul Patriği aracılığıyla yürütülmesi anlamına gelmektedir.²⁸

Antakya Rum Patrikliği de Ortodoks Rumların merkezlerinden birisidir.²⁹ 18. yüzyıla ait belgelerde Antakya Rum Patriğinin İstanbulla bağlı olduğu veya yazışmalarını İstanbul Rum Patriği aracılığıyla yaptığını gösterir herhangi bir ibare yer almamaktadır. Ancak 19. yüzyıla ilişkin belgelerde İstanbul Rum Patriğinin bu patrikliğin resmi işlemlerinde aracılık ettiğini görmekteyiz.³⁰ Fakat 19. yüzyıla ait belgelerde her zaman bu aracılığa rastlanmaz.³¹ Osmanlı yönetimi İstanbuldaki patriğe Antakya ve İskenderiye karşısında üstünlük ve yönetim yetkisi vermemiştir.³²

²⁶ Braude, B-Lewis, B (ed.): *Christians and Jews in the Ottoman Empire, The Functioning of A Plural Society*, vol:I, New York, 1982, s. 13.

²⁷ A. Cevdet Paşa: *Tarih-i Cevdet*, c.11, s.116, 234; *Maximos (Metropolitan of Sardes): The Oecumenical Patriarchate in the Orthodox Church, A Study in the History and Canons of the Church*, translated from the Greek by: Gamon Mc Lellan, Thessaloniki, 1976, ss. 279-282.

²⁸ *Gayrimüslim Cemaat Defteri*, nr:3, s.81-82, t.1263.

²⁹ C.ADL. nr:4482, t.1125

³⁰ C.ADL.nr:4382, t.1238

³¹ *Külliyat-ı Kavanin*, c.12, nr:2521, t.1281

³² Ortaylı: "Osmanlı İmparatorluğunda Millet", s. 998.

Osmanlı Devletince kurdurulan İpek ve Ohri Patriklikleri Rumeli'de bulunan Bulgar ve Slav taifelerinin merciidir. İpek Patrikliği müstakil bir patriklik olarak 1557'de kurulmuştur.³³ Daha sonraları ise İstanbul Rum Patrikliğine bağlanmıştır. Müstakil olduğu dönemde İpek Patriği idari yetkilerini diğer patriklikler gibi kullanmaktadır.³⁴ İpek patrikliği 18. yüzyılda İstanbul Rum Patrikliğine ilhak edilmiştir.³⁵ Ohri patrikliğinin de aynen İpek patrikliği gibi benzer yetkiler kullandığına şüphe yoktur.³⁶ Ahmet Cevdet Paşa, İpek ve Ohri patrikliklerinin 1762 yılında ilga edildiğini ve İstanbul Rum Patriğinin idaresine verildiğini söylemektedir.³⁷ 1645 ila 1845 yılları arasında Kudüs Rum Patriği İstanbul Patrikhanesince seçilmiştir. Bu dönem boyunca Kudüs Patriği İstanbul'da oturmuştur.³⁸ Hicri 1265 (m.1849-1850) yılında Bosna sancağında bulunan Latin kilisesi ruhbanları da İstanbul Patriğinin yetki alanı içirisine alınmıştır.³⁹

b. Gregoryen Ermeniler

Osmanlı Devleti bünyesinde yer alan Ermeniler, dini işlerinde İstanbul Ermeni Patrikliğine bağlı idiler. İstanbul'da bir Ermeni kilisesinin varlığından bahseden en eski belge miladi 11. yüzyılın sonuna kadar uzanır.⁴⁰ Ermenilerin ruhani merkezlerinden Ahtımar katolikosluğu 1113'te vücut bulmuş, I. Dünya Savaşı'na kadar da mevcudiyetini devam ettirmiştir. Kudüs Ermeni Patrikliği 1311'de, Kilikya (Sis) Katolikosluğu ise Sis'te 1446'da kurulmuş-

³³ Muzbeğ, İskender: "Türkün Dini Hoşgörüsü ve Sırp Kilisesi", Erdem (Türklerde Hoşgörü Özel Sayısı III), c. 8, s. 24, Ankara, 1996, ss. 863-864.

³⁴ C.ADL. nr:57, t.1134; C.ADL. nr:5157, t.1152; C.ADL. nr:3163, t.1154; C.ADL. nr:1762/2, t.1176.

³⁵ C.ADL. nr:6031, t.17 C 1180.

³⁶ C.ADL. nr:64, t.yok.

³⁷ A. Cevdet Paşa: *Tarih-i Cevdet*, c. 11, s. 116; krş. A., Gerasimos: *Küçük Asya Rumları*, çev.D. Evci, Ankara, 1997, s. 54.

³⁸ H.H. nr:36478-C, Maximos: *a.g.e.*, s.285; Bertram, Anton-Young, J.W.A: *The Orthodox Patriarchate of Jerusalem*, London, 1926, s.64; Hovhannesyan, S., S: *Payıtaht İstanbulun Tarihçesi*, çev.E. Hançer, TVYY, 1.bs., İstanbul, 1996, s. 23.

³⁹ *Gayrimüslim Cemaat Defteri*, nr:3, s.88, t.1265.

⁴⁰ Artinian, Vartan, *The Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire 1839-1863*, İstanbul, ty, s.10.

tur.⁴¹ Kudüs Ermeni Kilisesinin patrikliğe ne zaman yükseltildiği bilinmemekle beraber Halife Ömer'in beratında "patrik" olarak tanınmıştır.⁴² Katolikosluk en güçlü Ermeni siyasi otorite nerede ise orada bulunuyordu.⁴³ 16 ve 17. yüzyıllarda çoğu Ermeni topluluğu Osmanlı yönetimi altına girmiştir.⁴⁴ İstanbul'da özel bir piskoposluğun kurulması, Patrikliğın Sis'ten Eçmiyazin'e taşındığı döneme rastlar.⁴⁵

İstanbul'un fethinden önce İstanbul Ermeni cemaati, Kilikya katolikosunun (Sis) yetki alanı içerisindeydi.⁴⁶ İlber Ortaylı, II. Mehmed'in İstanbul'u fethedince şehirde bir Ermeni Patrikliği kurdurup, bunu Ermeni milletinın başı olarak tanıdığını ve Bursa Piskoposu Yovakim'i bu göreve tayin ettiğini ifade etmektedir.⁴⁷ Ahmet Cevdet Paşa Eçmiyazin'in kadim mabed olması itibarıyla Sis'e göre daha muteber ve Ermenilerce üstün sayıldığını belirterek Eçmiyazin ve Sis'teki ruhani liderlerin "katolikos" ünvanı taşıdığını, bunlardan başka Ermenilerin bir de İstanbul ve Kudüs Patrikleri ve bunların da müstakil ruhani daireleri olduğunu söylemektedir. İstanbul ve Kudüs Patrikleri "piskopos" rütbesinde idiler. Yalnız İstanbul Ermeni Patriği saltanat merkezinde bulunduğundan, Babîli ile muhabereyi sağlaması cihetiyle bütün Ermenilerin mercii ve katolikosların muhabere vasıtası olmuştu.⁴⁸

Osmanlı Devleti zamanında Eçmiyazin Katolikosu bir ara İstanbul Ermeni Patriği aracılığıyla atanmıştır.⁴⁹ Ahtımar Katolikosluğu da İstanbul Ermeni Patrikliğinin nezareti altınday-

⁴¹ Ercan, Yavuz: *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, TTK Yay., Ankara, 1988, s.12, 32 no'lu dn.

⁴² Azarya, Victor: *The Armenian Quarter of Jerusalem*, California, 1984, s. 60.

⁴³ Ormanian, Malachia: *The Church of Armenia*, Second Edition, London, 1955, s. 54; Sanjian, Avedis K, *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion*, Cambridge 1965, s. 100.

⁴⁴ Azarya: *a.g.e.*, ss. 27-35.

⁴⁵ Ormanian: *a.g.e.*, s. 60; Sanjian: *a.g.e.*, s. 226.

⁴⁶ Artinian: *a.g.e.*, s. 10.

⁴⁷ Ortaylı: "Osmanlı İmparatorluğunda Millet", ss. 999-1000; Sanjian: *a.g.e.*, ss. 32-33.

⁴⁸ A. Cevdet Paşa: *Tezakir* 21-39, ss. 235-236; Ormanian: *a.g.e.*, ss. 61-69; Azarya: *a.g.e.*, ss. 39, 71.

⁴⁹ *Külliyat-ı Kavanin*, c.2, nr:2912, t. 1216.

di.⁵⁰ Başlangıçta herhangi bir şekilde İstanbul Ermeni Patrikhanesi ile idari bir münasebeti yokken, sonraki dönemlerde İstanbul Ermeni Patrikhanesinin Kudüs üzerinde bir hâkimiyet kurduğu, hatta her iki patrikliği tek kişinin idare etmesi gibi bir durumun dahi söz konusu olduğu görülmektedir.⁵¹

c. Yahudiler

Yahudilerin Osmanlı İmparatorluğuna dâhil olmaları daha çok dışarıdan yapılan göçlerle olmuştur. ⁵² Orhan Bey zamanında, başhahamlarının idaresinde tam bir müsamaha ile muamele görmüşlerdi.⁵³ 14. yüzyılın ikinci yarısında Balkanların birçok bölgesinin fethi ile de Osmanlılar daha fazla Yahudi topluluğunu devletlerine dâhil etmişlerdi.⁵⁴ 15. yüzyılda Aşkenazi cemaati, merkezî Avrupadan gelip Balkanlardaki farklı şehirlerde yerleşmişti. Aşkenaziler daha çok İshak Sarfati'nin Osmanlılar'ın toleransı hakkındaki mektubu üzerine imparatorluğa göç etmişlerdi. 15. yüzyılın sonunda (1492 ve 1497-98'de) İspanya, Portekiz ve Güney İtalya'dan Sefarad Yahudileri gelmiş ve zamanla en baskın Yahudi topluluğunu oluşturmuşlardır. Suriye, Filistin, Mısır ve Mezopotamyada kendilerine mustariba adı verilen ve Arapça konuşan Yahudi toplulukları da fetihlerle devlete dâhil olmuşlardı.⁵⁵ İstanbul'un fethinden önce de, Edirne'de bir Yahudi topluluğu mevcuttu.⁵⁶

⁵⁰ *Külliyat-ı Kavanin*, c.5, nr:2616, t. 1259.

⁵¹ Sanjian: *a.g.e.*, s.113.

⁵² İnalçık, H-Picon, Leon-Kevenk, K. C: *Turkish-Jewish Relations in the Ottoman Empire*, Chicago, 1982, s. 3.

⁵³ Carleton:*a.g.e.*, s. 57; Shmuelevitz, Aryeh: *The Jews of The Ottoman Empire in The Late Fifteenth and The Sixteenth Centuries*, Leiden, 1984, ss. 17-18 ve s. 85; Sharon, Moshe Sevilla: *Türkiye Yahudileri*, Cep Üniversitesi, 1.bs., İstanbul, 1992, s. 31; Güleriyüz, Naim: *Türk Yahudileri Tarihi-I*, İstanbul, 1993, ss. 43-44.

⁵⁴ Shmuelevitz: *a.g.e.*, s.11; Galanti, Avram, *Türkler ve Yahudiler*, İstanbul 1947, ss.9-10; Galanti, Avram: *Fatih Sultan Mehmed Zamanında İstanbul Yahudileri*, İstanbul 1953, ss. 5, 10-11.

⁵⁵ Shmuelevitz: *a.g.e.*, s. 12; Barnai, Jacob: "On the History of the Jews in the Ottoman Empire", *Sephardi Jews in the Ottoman Empire*, ed.by Ester Juhasz, New York, 1990, s. 19-20.

⁵⁶ Lewis, B: *İslam Dünyasında Yahudiler*, çev. B.S.Şener, 1.bs., Ankara 1996, s. 140; Shmuelevitz: *a.g.e.*, s. 13; Ercan: "Türkiyede XV ve XVI.yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukuki, İktisadi ve İctimai Durumu", *Belleten*, 37/188, Ankara

Lewis, İstanbulun fethinden yaklaşık yetmiş yıl sonra Osmanlı sultanlarının İmparatorluk için değil başkent için bir Hahambaşı atadıklarını, 1526'dan sonra bu makamın da ortadan kalktığını, 16. ila 18. yüzyıllarda kendi kendilerine ortaya çıkmış bazı Yahudiler dışında imparatorlukta Yahudiler adına konuşabilecek tek bir kişinin dâhi olmadığını ifade etmektedir.⁵⁷ Shaw'a göre Yahudilerin merkezî bir otoriteye sahip olmamalarının en büyük nedeni çok farklı cemaatlere (Romanyotlar-Bizans yönetimi altında kalmış olup Rumca konuşan Yahudiler, Aşkenaziler-merkezi ve kuzey Avrupa'dan gelenler, Sefaradlar-İspanyadan gelenler, Karayi) bölünmüş olmalarıydı.⁵⁸

Kudüs'te Yahudi cemaatler, idare ile ilişkilerini kâhya (veya Arap ülkelerinde kendilerine şeyh) denilen kişiler vasıtasıyla yürütüyordu.⁵⁹ Kudüs'te de diğer bölgelerdeki gibi homojen bir cemaat yapılanması yoktu. Fakat hükümet Hıristiyan alt gruplar arasında ayırım gözetse de Yahudiler arasında böyle bir ayırım yapmayı onları tek bir grup olarak kabul etmekteydi. "Şeyhü'l yehud" adı verilen cemaatbaşı, Kudüs kadısı tarafından mahkemenin açık celsesinde atanırdı. En başta gelen sorumluluğu malî idi. Vergileri toplama ve yetkililere teslim etmekle yükümlüydü. Cemaatten biri borcunu ödemeyi reddederse Şeyhü'l yehud kadıya başvuruyordu. Cemaatin görevlilerinden ve kurumlarından sorumluydu. Levy, her Yahudi cemaatinin liderliğinin, dini liderle ruhani sıfatı olmayan bir kişi arasında bölündüğünü söylemektedir. Ruhani

1984, ss. 1129-1130; Shaw, Stanford J., *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, Hong Kong, 1991, s. 31; Landau, Jacob: "Some Comments on The Ashkenazi Community in Istanbul During the Last Generation of the Ottoman Empire", *Osmanlı Araştırmaları (The Journal of Ottoman Studies)*, XIII, İstanbul, 1993, ss. 24-27.

⁵⁷ Lewis, B: *İslam Dünyasında Yahudiler*, s. 198.

⁵⁸ Shaw: *a.g.e.*, ss. 43-48; Levy, Avigdor: *The Sephardim in The Ottoman Empire*, U.S.A., 1992, ss. 3-4, 45; Galanti: *Türkler ve Yahudiler*, ss.15-16; Sharon: *a.g.e.*, s. 35; *MD*, c.58, *hk.nr.*:383, t. 993/ 1585; *MD*, c.35, *hk.nr.*:951, t. 986/1578; *MD*, c.60, *hk.nr.*:320, t. 994/ 1586.

⁵⁹ Barnai: *a.g.e.*, s. 22

sıfatı olmayan liderler cemaatin vergi ödeyen üyelerince seçiliyorlardı.⁶⁰

Kendilerine Karay adı verilen cemaat Kudüste ayrı bir kurum olarak varlığını devam ettiriyordu ama ayrı bir şeyhe sahip değildi. Karaylar Şeyhü'l-yehuda ve cemaatin diğer liderlerine bağlıydılar.⁶¹ 19. yüzyılda *Karayi Yahudi Cemaati* hakkında ayrı fermanlar çıkarılmış, Dersaadet'te ikamet eden cemaatbaşlarına müstakil mühür kullanma izni verilmiş, Karay cemaatbaşı ülkedeki tüm Karay Yahudileri üzerinde yetkili kılınmıştır.⁶² Shmuelevitz, Yahudilerin bir vakum içinde yaşamadıklarını, günlük hayatta Osmanlı yetkilileri ve diğer topluluklarla geniş yelpazeli ilişkileri olduğunu söylemektedir. Cemaat liderleri Osmanlı rejimi ve kanunlarını dikkate alarak cemaatlerinin yapısını belirliyorlardı.⁶³ Weissberg'e göre devlet, Yahudilerin kendi kendilerini idarelerine belli bölgelerde veya bütün devlet düzeyinde yetkili liderler atamak suretiyle müdahale ediyordu.⁶⁴ Yahudi cemaatine beratlarla tanınan imtiyazların gereği olarak devlet, cemaat içi münasebetlerde belirleyici bir rol oynamaktaydı. Cemaat içi yapının işleyişinde devletin kuralları geçerli olup buna muhalif hareketler devletin yetkili makamlarınca denetlenmekte, davalar devletin yetkili organlarınca halledilmekteydi.⁶⁵

⁶⁰ Levy: *a.g.e.*, s. 46; krş.Grunhaus, Nechama: *The Taxation System of the Jewish Community of Izmir in the Seventeenth Through the Nineteenth Centuries*, A Dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy Hebrew and Judaic Studies, New York University, January, 1995, s. 220.

⁶¹ Cohen: *Jewish Life under Islam*, U.S.A., 1984, s.47-49; krş.Ortaylı: "Son Devirde Osmanlı Musevileri", *Tark Zafer Tunaya'ya Armağan*, Nisan-1992, s. 505.

⁶² *Külliyat-ı Kavanin*, c.5, nr:3777, t. 1256; H.H.nr:58258, t.1256; *Gayrimüslim Cemaat Defteri nr:18*, s.5-6, 1262; aynı defter s.151 t.1262; C.ADL. nr:2381, t.6 S 1273; *Külliyat-ı Kavanin*, c.8, nr:3784, t.1273; C.ADL.nr:2408, t.yok

⁶³ Shmuelevitz: *a.g.e.*, s. VII.

⁶⁴ Weissberg, Victor H: "*Jewish Life in Seventeenth Century Turkey as Reflected in the Responsa of Rabbi Jacob Alfandri and Rabbi Joseph Katzavi*", Dissertation Submitted as Partial Fulfillment of the Requirements for Doctor of Hebrew Letters, Hebrew Union College Jewish Institute of Religion, Ohio, 1970, ss. 74-75.

⁶⁵ C.ADL. nr:3434, t.1228.

Osmanlı devletinde resmi ve genel yetkili Hahambaşı tayini 1835'de gerçekleştirilmiştir.⁶⁶ 19. yüzyıldan önceki dönemlerde Hahambaşı lafzına kayıtlarda rastlanılmaktadır. Ancak bu ünvan tüm İmparatorluk üzerinde yetkili bir Hahambaşısı değil sadece belli bir bölge veya şehirdeki hahamlar ve Yahudiler üzerinde yetkili bir hahamın varlığını gösterir. Resmî bir Hahambaşının tayininden sonra Rum ve Ermenilerinkine benzer bir yapılanmanın içerisine girilse de, Dersaadet Hahambaşılığının diğer hahamlıklar üzerinde yetkili kılındığı dönemde bile, Hahambaşının devlet nezdindeki aracılığının çok katı uygulanmadığı görülmektedir.⁶⁷

d. Katolikler

Katolikler 19. yüzyılda millet olarak tanınmıştır. Literatürde Katolik milletinin 1830'larda tanındığı ifade edilse de arşiv belgeleri bu tanınmanın 1814-1815'e kadar geri gittiğini göstermektedir.⁶⁸ Bu tanınma aşamasına kadar, asıl Ermeni taifesi denilen Gregoryen Ermenilerle aralarında büyük çekişmeler yaşanmıştır.⁶⁹ Devlet desteğini de arkasına alan Gregoryen Ermeni Patriği, Katolikler üzerinde büyük baskılar kurmuştur. 21 Receb 1246 tarihli Piskoposluk beratıyla Ermeni Katoliklere verilen belgede Piskoposun ne gibi yetkiler kullanacağı sayılmıştır. Katolikler eskiden beri Rum ve Ermeni Patriklerinin nezareti altında bulunsalar da, ayin usulleri Rum ve Ermenilere uymadığı için ayinlerinin icrasında zorluk çekip, efrenc kiliselerine gitmek zorunda kaldıkları ve nikâh akitlelerinin icrasında güçlük çektikleri için ayrı bir Piskoposluk ihdası yoluna gidilmiştir.⁷⁰ Hicri 1250 yılında Katolik milleti piskoposunun rütbesi Patrikliğe çevrilmiştir.⁷¹ Süryani Katolikler ile

⁶⁶ H.H. nr:50260, t.1250; H.H. nr:50271, t.1250; H.H. nr:50271-A, t.1250.

⁶⁷ H.H. nr:36454, t.1250; C.HRC. nr:4547, t.19 S 1269; C.ADL. nr:2353 t.28 Ca 1267.

⁶⁸ H.H. nr:33137, t.1230; H.H. nr:36406, t.1246; krş. A. Rıza-M. Galip: XIII. Asr-ı Hicride Osmanlı Ricali, haz. F.Ç. Derin, Tercüman 1001 Temel Eser S.108, İstanbul, 1977, s. 141.

⁶⁹ H.H. nr:50240, t.1235.

⁷⁰ Külliyyat-ı Kavanin, c.3, nr:2949, t. 1246; C.ADL. nr:9, t. 1246.

⁷¹ H.H. nr:36316, t.1250; Külliyyat-ı Kavanin, c.7, nr:5893, t.1266; Külliyyat-ı Kavanin, c.8, nr:2587, t.1273.

Keldaniler, Katolik Patriğinin idaresine verilmiş fakat bu iki milletin Patriklerine ayrıca imtiyaz beratları da verilmiştir.⁷²

Latin reayası ile Katolik reayası da birbirinden ayrılmıştır.⁷³ Katoliklerden ayrı bir de Latin vekâleti adıyla Latinlerin işlerine bakan bir vekil tayin edilmiştir. Bunlar da esas itibarıyla Katolik mezhebindedirler fakat işlerinin Katolik Patriği vasıtasıyla değil ayrı bir vekâlet ile yürütüldüğü görülmektedir. Latin vekâletinin statüsü bir muhtarlığa benzetilerek onunla eş kabul edilmiştir.⁷⁴ Aynı şeyi Protestan vekâleti için de söyleyebiliriz. 1840'da Haleb'teki Süryani ve Melkitler kendi işlerinin Latin reayasına ait işleri idare eden kançlıyada görülmesi için Sadarettin izin almaya muvaffak olmuşlardı. Böylece Katolik Ermeni Patriğinin nüfuzunu tanımamış oluyordular.

e. Protestanlar

19. yüzyılda ortaya çıkan diğer bir cemaat protestan cemaatidir. 1840'lı yıllarda İngiltere, Kudüste bir Protestan kilisesi inşaatı için izin istemiş, fakat devlet, Hıristiyanların mezhep değiştirmesini yasaklayan kanunu gerekçe göstererek bu talebi reddetmişti. 1834'te çıkarılan bu kanun 1844'te kaldırılmıştır.⁷⁵ Protestan Cemaati Vekâleti hakkında çıkarılmış hatt-ı hümayunda yer alan ifadelere bakılırsa, Protestan milletine bir vekil tayin edilerek Zabtiye Nezaretine bağlandığı görülmektedir.⁷⁶ Mürûr tezkeresi ve cizye ile ilgili hususlar hariç diğer mezhep işlerinin Protestan vekili marifetiyle görülmesi kararlaştırılmıştır. Öte yandan, herhangi bir cemaate bağlı olmamaları sebebiyle Protestanların doğrudan devlet memurlarına müracaat edebilecekleri belgelerde açıkça ifade

⁷² A.DVN. Dosya nr:23, Vesika nr:46, t.1263.

⁷³ Külliyyat-ı Kavanin, c.6, nr:2585, t.1261; Gayrimüslim Cemaat Defteri, nr:13, s.4, t.1261; Gayrimüslim Cemaat Defteri, nr:13, s.4-5, t.1261; Gayrimüslim Cemaat Defteri, nr:13, s.28, t.1261, ayrıca bkz. s. 77.

⁷⁴ Gayrimüslim Cemaat Defteri, nr:14, s.17, t. 1331.

⁷⁵ Küçük, Cevdet: "Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslim Tebaaya Gösterilen Tolerans ve Bu Konuda Artin Paşanın Sultan II.Hamid'e sunduğu iki layiha", İ.Ü.Ed.Fak. Türkiyat Enstitüsü I.Milli Türkoloji Kongresi, İstanbul 6-9 Şubat 1978, İstanbul, 1980, ss. 250-252.

⁷⁶ Külliyyat-ı Kavanin, c.7, nr:3076, t.1267; Protestan vekili tayini hakkında bkz. C.ADL. nr:1108, t.1271.

edilmektedir.⁷⁷ Bu cemaatin imtiyaz beratlarında daha çok ayin ve ibadet hürriyeti konularında tam bir serbestiyet içinde olduklarına dair ifadelere yer verilmektedir.⁷⁸

f. Küçük Hıristiyan Gruplar

Büyük Hıristiyan gruplar yanında sayı itibarıyla az ve dağınık Hıristiyanlara da rastlanır. Literatürde bir kısım grupların Hıristiyan olmadığı halde bir kiliseye bağlandığı ifade edilmektedir.⁷⁹ Küçük Hıristiyan grupların Rumlara mı yoksa Ermenilere mi tâbi olduğu oldukça sık rastlanan bir problem olup, Rum ve Ermeniler arasındaki nüfuz çekişmesine dayanmaktadır.⁸⁰ Rumlarla Ermeniler arasında Gürcü, Sırp, Rus, Habeş, Süryani ve Kıpti taifelerinin kime tâbi olduğu konusunda sık sık çekişmeler yaşandığı görülmektedir. Osmanlı düzenlemesinde Habeş, Kıpti ve Süryanilerin Ermenilere; Gürcü, Sırp ve Rusların ise Rumlara tâbi olacağı kabul edilmiştir. Kudüs Ermeni Patriğine verilen beratlarda, Süryanilerin Ermenilere yamak olarak tayin edildiğine ilişkin bilgiler yer almaktadır.⁸¹ Ancak Osmanlı Devletindeki bütün Süryaniler Ermenilere tâbi değildi. Süryani Yakubîlerin ayrı Patrikleri vardı.⁸² Kudüs Ermeni Patriği sadece kendi yetki alanındaki Süryaniler üzerinde söz sahibiydi.⁸³ 18. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan belgelerde ise Süryani Patriğinin Ermenilere tâbi olduğu anlaşılmaktadır. Hicri 1196 tarihlerinde İstanbul Ermeni Patriği Kudüs bölgesi dışındaki Süryaniler üzerinde yetkili kılınmıştır.⁸⁴

⁷⁷ *Külliyat-ı Kavanin*, c.7, nr:3077, t. 1269; C.ADL. nr:1178, t.1270.

⁷⁸ *Külliyat-ı Kavanin*, c.7, nr:2957, t. 1269; *Külliyat-ı Kavanin*, c.13, nr:3079, t. 1284.

⁷⁹ Göyünç, *Nejat: Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, 1.bs., by. yok, 1983, ss. 25-26.

⁸⁰ *Külliyat-ı Kavanin*, c.1, nr:3997, t. 1048; *Külliyat-ı Kavanin*, c.1, nr:3998, t. 1067; *Külliyat-ı Kavanin*, c.2, nr:2910, t.1146; *Külliyat-ı Kavanin*, c.2, nr:2606, tr 1171; C.ADL. nr:5413, t.1146.

⁸¹ *Külliyat-ı Kavanin*, c.1, nr:2600, t. 927; *Külliyat-ı Kavanin*, c.2, nr:6389, t.1218; *Külliyat-ı Kavanin*, c.2, nr:2607, t.1171; *Külliyat-ı Kavanin*, c.3, nr:2937, t. 1228; *Kilise Defteri nr:8*, ss. 6-7; *Kilise Defteri nr:9*, ss. 8-9.

⁸² *Külliyat-ı Kavanin*, c.1, nr:2792, t.1074; *Külliyat-ı Kavanin*, c.1, nr:2793, t.1074; *Külliyat-ı Kavanin*, c.1, nr:2794, t. 1107; *Külliyat-ı Kavanin*, c.1, nr:2795, t.1112.

⁸³ C.ADL. nr:2019, t.1115; *Külliyat-ı Kavanin*, c.2, nr:2796, t. 1141.

⁸⁴ *Külliyat-ı Kavanin*, c.2, nr:2955, t. 1196; C.ADL. nr:4723, t.1198.

Ubicini de gözlemlediği dönemde Osmanlı Devletindeki gayrimüslim gruplar ve sayıları hakkında birtakım bilgiler vermektedir.⁸⁵ Keldani, Süryani, Melkit ve Marunilerin Katolik olanları Katolik Piskoposunun yetki alanı içine girmektedir.⁸⁶ Her ne kadar Keldani, Süryani, Melkit ve Maruni milletlerinin İstanbul Katolik Patriğine tâbi olduğu kabul edilmişse de, bunların marhasalarına İstanbul Katolik Patriği nezaretinde olmak kaydıyla eskiden olduğu gibi patriklik verilmesi kabul edilmiştir.⁸⁷ Bu patriklikler kısmî alanda yetkili patriklikler olup taşra patrikliği statüsündedirler. Süryani Yakubilerin patrikleri bir taşra patrikliği olup esas olarak 18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın başlarında Ermeni Patriğinin yönetimi altına sokulmuştur. Başlangıçta Kilikya Ermeni Katolik Patriği ile İstanbul Katolik Serpiskoposluğu birbirinden ayrı olarak teşkilatlandırılmıştır. Kilikya Ermeni Katolik Patriği Cebel-i Lübnanda Zimmar manastırında ikamet etmektedir. Kilikya, Sis ve ona bağlı Ermeni Katolik Patrikliğini ifade etmektedir.⁸⁸ Daha sonraki tarihlerde ise Ermeni Katoliklerin tek Patriklik altında birleştirildiği görülür.⁸⁹

Anadoluda bulunan Katoliklerden Ermeniler, Maruniler ve Keldaniler şark kilisesi usulünce; Melkit ve Süryaniler ise garb kilisesi usulüne göre ayinlerini icra etmekteydiler. Katoliklere bir patrik tayin edilince Dersaadette mukim Maruni, Keldani ve Melkitler yeni cemaate ilhak edilmişlerdi. Aynı dönemde Maruni Patriği de ruhani reisi olduğu milletin menfaatlerini doğrudan Babiâli ile müzakere için Dersaadette bir memuru mahsus gönder-

⁸⁵ *Ubicini, M.A: Türkiye 1850, c.1, çev.C. Karaağaçlı, bs. yer, ve tarihi yok, Tercüman 1001 Temel Eser nr:63, ss. 49-51.*

⁸⁶ *C.ADL. nr:996, t.1258; Gayrimüslim Cemaat Defteri, nr:7, s.8, t.1263.*

⁸⁷ *Gayrimüslim Cemaat Defteri, nr:6, s.11-12, t.1264; Gayrimüslim Cemaat Defteri, nr.13, s. 6, t.1262; Külliyyat-ı Kavanin, c.8, nr:2808, t. 1271; Gayrimüslim Cemaat Defteri, nr:13, s.7, t.1262; Gayrimüslim Cemaat Defteri, nr:6, s.13, t.1266; Gayrimüslim Cemaat Defteri nr: 12, s.16, t.1262; A.DVN. Dosya nr:21 Vesika nr:12, t.1263; Mc Carthy, Justin: Müslümanlar ve Azınlıklar, Osmanlı İmparatorluğunda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu, çev.B. Umar, İstanbul, 1998, s.106*

⁸⁸ *Külliyat-ı Kavanin, c.6, nr:2890, t.1263; Uras, Esat, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, 2.bs. İstanbul 1984, s. 153.*

⁸⁹ *Külliyat-ı Kavanin, c.14, nr:2588, t.1284; Gayrimüslim Cemaat Defteri, nr:13, ss .2-3.*

miş, bu memur resmî makamlarca da tanınmış, Ermeni Katolik Patriği de bunu kabullenmek zorunda kalmıştı.⁹⁰

E. Osmanlı Devletinde Temel Hak ve Hürriyetler Açısından Gayrimüslimler

Gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti içerisindeki yerini belirlemede temel haklar açısından durumlarına bakmak gerekir. Osmanlı Devletinde gayrimüslimlere karşı peşin hükümlü bir bakış veya davranışın mevcut olmadığı söylenebilir. Ferdi haklar konusunda idareciler gayrimüslimleri Müslümanlardan ayırmamışlardır. İnalçık, İslam idare ananesinin ehl-i zimmet hakkındaki müsamaha ve himaye prensiplerinin, İmparatorluk idaresinin temelini teşkil ettiğini söylemekte ve Osmanlı Devletinin müsamahakâr uygulamasına örnek olarak, 1355’de Osmanlıların eline esir düşmüş olan Selanik Başpiskoposu Gregory Palamas’ın Hıristiyanların tam bir serbesti içinde olduğu yolundaki mektuplarını göstermektedir.⁹¹ Gayrimüslimlere yönelik eziyet ve saldırıların devletçe engellendiği, devlet görevlilerinin (cizyedarlar ve gümrük emînleri) zulümlerine karşı reayanın korunması için emirler verildiği görülmektedir.⁹² Gayrimüslimlerin toplumsal konum, sosyal hayata adapte olma bakımından Osmanlı Devleti içerisinde bir yabancılık çekmedikleri görülmektedir.⁹³ Araştırmalar, milletler arasında birbirine bağlılık ve karşılıklı dayanışmanın mevcudiyetini göstermektedir.⁹⁴

⁹⁰ Engelhard, *Türkiye ve Tanzimat, Mütercim: Ali Reşad, İstanbul 1328*, ss. 54-56; Carleton: *a.g.e.*, ss. 140-141.

⁹¹ İnalçık, *H. Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, TTK yay., 3.bs, Ankara, 1995, ss. 184, 143.

⁹² MD, c.1, hk.nr:124, t. 961/ 1554; *İstanbul Ahkam Defterleri 1*, s.218, t.1158 (1745); *Ahkam 1*, s.245, t. 1159 (1746); B.O.A. 1 Numaralı *Ahkam-i Şikayet Defteri*, (1059/ 1649); C.ADL. nr:224, t.1216; MD, c.6, hk.nr:650, t. 972/ 1565; *Külliyat-ı Kavanin*, c.2, nr:4002, t.1166; *Külliyat-ı Kavanin*, c.2, nr:3037, t. 1168; H.H. nr:40087, t.1242.

⁹³ T.S.A., E.nr:5217/6, t.985; H.H. nr:33569, t.1250.

⁹⁴ Jennings, Ronald C, “Loans and Credit in Early 17th Century Ottoman Judicial Records the Sharia Court of Anatolian Kayseri, *JESHO*, XVI, Parts II-III, s. 183; Goffman: *İzmir ve Levanten Dünya*, s. 71; Akdağ, Mustafa, *Türkiyenin İktisadî ve İctimaî Tarihi 2 (1453-1559)*, İstanbul 1995, s. 36.

Kanunnamelerde bazı konularda gayrimüslimlerin Müslümanlardan ayrı tutulduğu görülür. I. Selim Kanunnamesinde hamamlarda ve berberlerde gayrimüslimler için kullanılan havlu, peştemal ve ustuların Müslümanlar için kullanılması yasaklanmıştır.⁹⁵ Bu tür uygulamalar gayrimüslimleri aşağılamadan ziyade İslamın temizliğe ilişkin hassasiyetinin bir yansımasıdır. Bu düzenlemelerde gayrimüslimlerle Müslümanların hamamlarını veya berberlerini ayırma veya gayrimüslimleri hamamlara veya berberlere kabul etmeme gibi bir uygulama söz konusu değildir. Gayrimüslimlerle Müslümanlar arasındaki hukuki ihtilaflarda davaların birçoğunun gayrimüslimler lehine sonuçlandığı görülmektedir.⁹⁶ Kullanılan lisan konusunda da gayrimüslimlere devletçe herhangi bir yasaklama getirilmemiştir. Her cemaat kendi dilini rahatça kullanıyordu.⁹⁷ Hatta son zamanlarda devlet tebaanın hukukuna riayet açısından, Takvim-i Vekayi gazetesini Türkçeden başka Ermenice ve Rumca olarak da bastırıyordu.⁹⁸ Ayrıca 19. yüzyılda ruhbanların taşra meclislerine aza olarak girdikleri de göze çarpmaktadır.⁹⁹

İnalçık, 17.yüzyılın ilk yıllarından itibaren, Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki karşılıklı güven ve uyumun, ağır vergiler ve mahalli idarecilerin suistimalleri neticesi bozulmaya başladığını, kısmen de Hıristiyan reayanın Hıristiyanlık adına yapılan haçlı planlarına eğilimlerinin bunda rol oynadığını, başlangıçta aynı esnaf birliğinde yer alan Müslüman ve gayrimüslimlerin artık ayrı birliklerde yer alma eğilimi taşıdığını tesbit etmektedir.¹⁰⁰ Lewis, gayrimüslimlerle Müslümanlar arasındaki çatışmaların, zimmîlerin artık kurallara kulak asmadıkları ve saygı göstermedik-

⁹⁵ Akgündüz: *Kanunnameler*, c.3, s. 126 ve c.4, s. 322.

⁹⁶ Vergi H. Bedevî'nin yaptığı araştırmanın sonuçları için bkz. Ercilasun, Ahmet B: "Hristiyan Teb'aya Karşı Türk Toleransı", *Türk Kültürü*, s. 264, Nisan-1985, s. 280; *Thevenot, Jean: 1655-1656'da Türkiye*, çev. N. Yıldız, Tercüman 1001 Temel Eser, S.120, İstanbul, 1978, s. 32.

⁹⁷ Koloğlu, Orhan: *Takvim-i Vekayî, Türk Basımında 150 Yıl (1831-1981)*, Çağdaş Gazeteciler Derneği Yayınları:1, basım yeri ve tarihi yok, ss. 44-45.

⁹⁸ *Külliyat-ı Kavanin*, c.6, nr:4875, t.1263; Koloğlu, a.g.e., s. 41.

⁹⁹ *Külliyat-ı Kavanin*, c.5, nr:5814, t.1255.

¹⁰⁰ İnalçık, Halil: "Islam in the Ottoman Empire", *Turcica*, vol:V-VII, 1968-1970, s. 29.

leri 19 ve 20. yüzyıllara rastladığını, 16-17. yüzyıllarda Türkiye'ye gelen Avrupalı seyyahların anlattıkları ile 19. yüzyıl başı ve ortalarında Türkiye'yi dolaşan Avrupalı seyyahlar tarafından anlatılanlar arasındaki farklılığın, Osmanlının şartlarından çok Avrupalıların beklentilerinde meydana gelen değişimi yansıttığını vurgulamaktadır.¹⁰¹

a. Din ve Vicdan Hürriyeti Açısından Gayrimüslimler

Din ve vicdan hürriyeti konusundaki ilk temel esaslar Kur'an tarafından konulmuştur.¹⁰² Medine Sözleşmesi'nin 25. maddesinde de Yahudilerin din ve vicdan hürriyeti açık bir biçimde yer almaktadır. "Yahudilerin dini kendilerine, Müslümanların dini de kendilerinedir." Bu konuda İslam hukukunun temel kaidesi, "din olarak kabul ettikleri şeyleri icra etmede gayrimüslimlerin serbest bırakılmaları" prensibidir.¹⁰³ İslam hukukçularının zimmîlerin hak ve vazifeleri konusunda koymuş oldukları şu kıtas objektiftir: "lehüm ma lena, aleyhim ma aleyna" (Müslümanların lehine olan onların da lehine, Müslümanların aleyhine olan onların da aleyhinedir).¹⁰⁴

Din ve vicdan hürriyeti açısından Osmanlı uygulamasının oldukça istikrarlı bir seyir takip ettiği, gayrimüslimlerin ayin ve ibadetlerini serbestçe icra edebilmelerine elverişli bir ortamın var olduğu görülür. İnalçık, 15. asırda Osmanlı devletinin hiçbir şekilde bir İslamlaştırma politikası gütmeyeceğini ifade etmektedir.¹⁰⁵ Türkler, İslam geleneği içinde, ehl-i kitaba müsamahakâr davlanmış, konulan özel vergileri ödeme şartıyla kendi ibadet biçimlerini ko-

¹⁰¹ Lewis, B: *İslam Dünyasında Yahudiler*, s. 59 ve s. 162.

¹⁰² "Dinde zorlama yoktur." (Bakara, 2/256) "Eğer Rabbin dileseydi yeryüzündekilerin hepsi elbette inan ederlerdi. O halde inanmaları için insanları zorlayacak mısın?" (Yunus, 10/99)

¹⁰³ Zeydan: *a.g.e.*, s. 95; Aydın, M. Akif: *İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*, İstanbul 1996, s. 231; Wafi, Ali Abdel Wahid: *Human Rights in Islam, The Islamic Quarterly*, vol:XI, nr:1-2, 1967, ss. 64-70.

¹⁰⁴ Zeydan: *a.g.e.*, ss. 70-71.

¹⁰⁵ İnalçık: *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler...*, ss. 141, 167; *Bulgaristanda Türk Varlığı I*, TTK 2.bs., Ankara 1987, s. 72; Sertoğlu, Mithat: "Osmanlı İmparatorluğunda Azınlık Meselesi", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, Ekim-1969, ss. 25, 44.

rumuşlardır.¹⁰⁶ Kilise ve manastırlardan haksız yere çeşitli adlar altında para toplanmaması, kilise ve manastırların korunması konusunda birçok emir yayınlanmıştır.¹⁰⁷ Gayrimüslimlerin kendi mukaddes yerlerini ziyaretleri hususunda karşılaştıkları engeller devletçe ortadan kaldırılmıştır.¹⁰⁸

Cebren ihtida ettirildiği anlaşılanların irtidat suçundan cezalandırılmalarına gerek olmadığına mahkemelerce karar verilmiştir.¹⁰⁹ 19. yüzyılın başlarından itibaren, Kilisenin, gayrimüslimlerin zorla ihtida ettirildiklerini gündeme getirmesi, devletin ihtida olayları karşısında daha dikkatli davranması mecburiyetini ortaya çıkarmıştır. Bu yüzden Tanzimat'dan sonra vuku bulan ihtida olayları belli hukuki usuller göz önünde tutularak sicillere geçirilmiştir.¹¹⁰

Osmanlı sultanlarının çok nadir de olsa zaman zaman gayrimüslimler aleyhine İslam hukukuna aykırı olarak verdikleri emirler, İslam hukukunun temel prensiplerine sıkı sıkıya bağlı muktedir ulema tarafından engellenmiştir. Ahmet Cevdet Paşa Tezakir'inde, Yavuz Sultan Selim'in, Hıristiyanların Rumeli'de nüfuslarının çokluğunu ileri sürerek bunların cebren Müslüman edilmelerini istemesi üzerine, o dönemde şeyhülislam olan Zenbilli Ali Efendinin: "madem ki anlar raiyyeti kabul etmişler dinimizin iktizasınca anların can ve ırz-ı mallarını kendi can ve ırz ü malımız

¹⁰⁶ Davison, Roderic H. *Osmanlı İmparatorluğunda Reform*, (1856-1876) I, İstanbul, 1997, c.1, ss. 23-24; Baron De Tott: *Türkler*, Amsterdam, 1784, çev.M. R.Uzmen, Tercüman 1001 Temel Eser ss. 89, 214.

¹⁰⁷ C.ADL. nr:4410, t.1135; C.ADL. nr:611, t.1254; *Külliyat-ı Kavanin*, c.3, nr:4015, t.1244; *Külliyat-ı Kavanin*, c.4, nr:2625, t.1251; *Külliyat-ı Kavanin*, c.5, nr:2778, t.1255; *Külliyat-ı Kavanin*, c.4, nr:2622, t. 1254.

¹⁰⁸ *Külliyat-ı Kavanin*, c.2, nr:2614, t. 1172; *Külliyat-ı Kavanin*, c.2, nr:2604, t1171; *Külliyat-ı Kavanin*, c.2, nr:2609, t 1172; *Külliyat-ı Kavanin*, c.3, nr:4191, t 1229; *Külliyat-ı Kavanin*, c.2, nr:4004, t.1174; C.ADL. nr:1300, t.1231; C.ADL. nr:1198/2, t.1219; C.ADL. nr:1670, t.1232; *Külliyat-ı Kavanin*, c.4, nr:4354, t.1253; *Külliyat-ı Kavanin*, c.5, nr:2942, t.1259; C.ADL. nr:3169, t.1154; *Külliyat-ı Kavanin*, c.2, nr:2602, t.1166.

¹⁰⁹ Çetin, Osman, *Sicillere Göre Bursada İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları* (1472-1909), TTK, Ankara 1994, s. 80.

¹¹⁰ Çetin: a.g.e., ss.5-6.

gibi muhafazaya borçluyuz. Bu yolda anlara cebretmek esas-ı dine dokunur” diyerek ruhsat vermediğini ifade etmektedir.¹¹¹

Beratlarda din ve vicdan hürriyeti açısından önemli düzenlemeler yer alır.¹¹² Hiçbir zimmînin kendi rızası dışında zorla Müslüman edilmemesi, dini mekânlarına ve eşyalarına müdahale edilemeyeceği, reayaya zulmetmeyip, devlete ihanet etmedikleri müddetçe Patriklerin görevlerinden alınmayacakları karara bağlanmıştır.¹¹³ Din adamlarına sağlanan teminatlar oldukça önemlidir. Metropolitlerin tayin ve azillerinde ciddi delil ve araştırma gerekmektedir. Bu durum devletin din adamı statüsüne tanıdığı bir tür dokunulmazlık veya teminat anlamına gelir. Din adamı sıfatına verilen önemin bir gereği olarak ruhban sınıfının (patrik, metropolit, piskopos ve vekillerinin) İslam hukukunu ilgilendiren davalarının özel yetkili bir mahkeme olarak Divanı Hümayun’da görüleceği kararlaştırılmıştır. Kilise ve manastırların gelirlerine ilişkin muhasebeler Patrik ve Metropolitler tarafından yapılmaktadır, gayrimüslim din adamlarına bazı vergi muafiyetleri tanıdığı görülmektedir.¹¹⁴

1. İbadethane ve Mezarlıklar

İslam hukuku açısından bir ülkenin sulhen veya anveten (savaş yoluyla) fethedilmesi arasında hukuki sonuçlar itibarıyla farklılıklar vardır. Fethedilen bir yerde gayrimüslimlerin hukuki statülerini belirlemede o yerin fetih tarzı önem taşır. Bilhassa kiliselerin gayrimüslimlerin ellerinde bırakılıp bırakılmaması konusunda ortaya çıkan ihtilaflarda, fethin nasıl gerçekleştiğinin gündeme getirildiği görülmektedir.

Gayrimüslimlerin dini mekânlarını kullanmaları ve yeni ibadethaneler inşa veya mevcut olanları tamir edebilme hakları din ve

¹¹¹ Ahmet Cevdet Paşa: *Tezâkir 40-Tetimme*, yay.Cavid Baysun, TTK yay., 3.bs., Ankara, 1991, s. 165; Patrinelis, Christos: “The Exact Time of The First Attempt of the Turks to Seize the Churchs and Convert the Christian People of Constantinople to Islam” *Actes I.Cong. Int. Et Balkan et Sud –est Europe, III (1969)*, s. 567.

¹¹² *Külliyat-ı Kavanin*, c.1, nr:6019, t.1126.

¹¹³ *Külliyat-ı Kavanin*, c.2, nr:2959, t. 1176.

¹¹⁴ *Külliyat-ı Kavanin*, c.2, nr:6098, t. 1221; *Gayrimüslim Cemaat Defteri nr:1*, s. 1.

vicdan hürriyeti açısından önemlidir. Gayrimüslimlerin ibadet yerlerinin her türlü müdahaleden korunması mükellefiyetini devlet üstlenmiştir. Kiliseler ve ruhban sınıfı her türlü tecavüze karşı korunmuştur.¹¹⁵ Dini kurumlara yönelik saldırılarda gerekli tedbirler devletçe alınmıştır.¹¹⁶ Osmanlı Devleti kilise inşa ve tamiri konusunda tamamıyla İslam hukuku hükümlerini benimsemiştir. Kural olarak gayrimüslimlerin yeni kilise yapmaları, eskilerini tamir etmeleri ve çan çalmaları yasaktır.¹¹⁷ Divan-ı Hümayunun bu konudaki teâmülü kat'î ve açıktı. Fetihden itibaren yeni kilise inşaaı yasak olup mevcutların tamiri için Divan'a müracaat ederek izin almak gerekiyordu.¹¹⁸

Shaw, II. Mehmedin Yahudilere mevcut evlerin temelleri üzerine yeni sinagoglar yapmalarına izin verdiğini ve bu düzenlemenin bütün Osmanlı tarihi boyunca korunduğunu söylemektedir.¹¹⁹ Hacker'a göre, İstanbul'a sürgün edilen Yahudilerin şehirdeki sinagogları kullanmalarına İslam hukukuna uygun olmamasına rağmen izin verilmişti.¹²⁰ İstanbul Yahudilerine kendi ibadethanelerine sahip olma ve yeni ibadethane inşaa etme hakkının verilmesi, bu uygulamanın İslam hukukuna uygun olup olmadığı tartışmasını da beraberinde getirmektedir.¹²¹ Anveten fethedilen yerde kilise yapılamayacağı temel bir prensip olmakla birlikte, buralarda yeni kilise yapılmasına devlet başkanının izin verme yetkisi vardır. Yahudilere bu farklılığın tanınmasının sebebi, göçeden Yahudilerin Osmanlı Devletine girişlerinin sulhen gerçekleşmiş olması se-

¹¹⁵ C.ADL. nr:2207, t.yok; H.H. nr:50240, t.1235; H.H. nr:50266, t.1235; Ahmet Refik: *Onüçüncü Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı(1786-1882)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988, ss. 18-19, t.1217 ve s. 19, t. 1218; MD, c.3, hk.nr:1082, t.967/1560

¹¹⁶ H.H. nr:51059, t.1228; H.H. nr:50240, t.1235; H.H. nr:50266, t.1235; H.H. nr:51293, t.1235; H.H. nr:50241, t.1235; T.S.A., E.nr:7535, t.2 M 994 ; C.ADL. nr:2133, t.1209.

¹¹⁷ Babinger: a.g.e., s.436.

¹¹⁸ Ahmed Refik: "Türkiyede Katolik Propagandası", TTEM, nr.5/82, 1340, s.258; Ahmed Refik: "Osmanlı İmparatorluğunda Fener Patrikhanesi ve Bulgar Kilisesi", TTEM, nr.8/85, 1341, s.79; Tuğlacı, *Pars: Bulgaristan ve Türk Bulgar İlişkileri*, İstanbul, 1984, s. 54.

¹¹⁹ Shaw: a.g.e., s. 29; Sharon: a.g.e., s.31.

¹²⁰ Hacker, "Ottoman Policy toward the Jews and Jewish Attitudes toward the Ottomans During the Fifteenth Century", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, ed. B.Braude&B.Lewis, I, New York, 1982, s. 122.

¹²¹ Barnai: a.g.e., s. 22.

bebiyledir. Dışarıdan sulhen gelen değişik cemaatlere mensup Yahudiler için ihtiyaç hali de nazara alınarak yeni sinagog yapılmasına izin verilmiştir.

İbadethanelerin inşaa ve tamiri konusunda yüzyıllar boyunca istikrarlı bir uygulamanın varlığı göze çarpmaktadır. İslam hukukunun bu konudaki temel prensiplerine uygun olarak Osmanlı İmparatorluğunda kilise, manastır ve benzeri ibadethanelerin tamir ve inşasında İslam hukukunda öngörülen “anveten fetih” ve “sulhen fetih” kavramı yanında “kadim olma” ve “hadis olma”, “aslına fazla bir şey eklemekten tamir etme” prensiplerinin geçerli olduğu,¹²² “kadim” yerine de bazen “atik” kelimesinin kullanıldığı görülmektedir.¹²³ Kural olarak kilise kadimse yerinde bırakılmakta ve tamirine izin verilmekte, değilse yıktırılmakta ve tamirine izin verilmemektedir.¹²⁴ Kadimin ne anlama geldiği fıkıh kuralları çerçevesinde belirlenmiştir. “Kadimî kenise oldur ki kable’l fetih kenise olub bade’l fetih dahi ol vechile ellerinde ibka oluna, eğer münhedim oldu ise izn-i hakim ile iade olunmuş ola”. Kadimle kastedilen “Tenvirü’l Ensar Şerh-i Menhi’l Ğaffar” adlı eserde “ve’l-murad bi’l-kadimeti ma kanet kable fethi’l imam beledühüm ve mesalihetehüm ala ikrarihim ala beledihim ve arzihim” şeklinde belirtilmiş, ayrıca Halifenin Müslüman çarşılarında sonradan inşaa edilmiş kilise olduğunu öğrenmesi halinde ne yapması gerektiği hakkında yine Menhü’l Ğaffarda, “ve izâ vakafe’l imam alâ bâatin cedidetin ev binain fevka ma kâne filkadim herrebeha” şeklinde bir hükmün yer aldığı ve İbn-i Şahne’nin “Şerh-i Manzume”sinde de “ve iza vakafe’l imam ala bâatin cedidetin herrebeha” diye kayıtlı olduğu, bu nedenle yahudilerin söz konusu ibadethanelerinin İslam hukukuna göre yıkılması gerektiği Bursa kadısı tarafından ifade edilmiştir¹²⁵

¹²² MD, c.5, hk.nr:674, t.973/ 1565.

¹²³ A.DVN.KLS., nr:1/28-2, t.1180.

¹²⁴ A.DVN.KLS., nr:1/22-1, t.1177; A.DVN.KLS., nr:1/22-2, t.1177; A.DVN.KLS., nr:1/18-1, t.1176; A.DVN.KLS., nr:1/18-2, t.1176; Ahmed Refik: *Türk İdaresinde Bulgaristan*, (973-1255), İstanbul 1933, ss. 32-33

¹²⁵ A.DVN.KLS., nr:1/8-1, t.7 B 1169 ; Ahmed Refik : *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı* (1495-1591) Enderun Kitabevi, İstanbul 1988, ss. 45-46.

Kiliselerin tamiri sırasında belirli birtakım aşamalardan geçilmesi gerekir. Tamir için devletten izin alınması temel şarttır. İzin verilmeden önce Şeyhülislamdan fetva alınmaktadır.¹²⁶ Kilise tamiirine yönelik bir talep vukubulduğunda öncelikle bu talebin yerinde olup olmadığının tesbiti yapılmaktadır.¹²⁷ İzin verilmesinin ardından Kadı tamir edilecek yere gidip kilisenin kadim (tamirden önceki) ölçülerini (eni, boyu yüksekliği vs.) belirlemekte, söz konusu keşfin sonuçları bir hüccet şekline çevrilmekte, tamir faaliyeti boyunca herhangi bir yükseltme ve genişletme yapılmaması ve tamirden sonra da ehl-i örfün herhangi bir suistimaline (para veya hediye alıp şer'an caiz olmayan tamir faaliyetlerine izin verilmesi anlamında) fırsat verilmemesi için tekrar kadı tarafından teftiş edilmesi gerekmektedir.¹²⁸

Tamir prosedürü (i) Tamir talebi, (ii) Kilisenin bulunduğu yerdeki kadı ve diğer görevlilerce (mimar, bostancıbaşı v.s.) yapılacak keşif, (iii) Kilisenin eni, boyu ve yüksekliğinin ölçülüp yükseltilmeksizin ve genişletilmeksizin tamiri hususunda Şeyhülislamdan fetva alınması, (iv) Bu fetva üzerine padişahca verilecek emir, (v) Tamirden sonra tekrar keşif yapılması aşamalarından geçmektedir.¹²⁹

Osmanlı Devleti içerisindeki kiliselerin tamirleri iki şekle münhasırdır. Birisi, şayet bir kilise kazaen yanar veya üzerinden uzun zaman geçmesi sebebiyle yıkılmağa yüz tutarsa, kilisenin yıkılıp yeniden yapılmasıdır. Diğerisi ise, üzerindeki kiremitleri, etrafındaki duvar ve sıvaları yine belli bir zamanın geçmesiyle dökülen kiliselerde, sadece kiremitlerinin aktarılması, sıvaları ile diğer bazı eklentilerinin tamir edilmesidir. Tamirlerde, binanın önceden kireç ile yapılmış olan yerlerinin tuğla ile yapılamayacağı, aslen tuğla ile yapılmış yerlerin taş ile yapılamayacağı, aslen demir

¹²⁶ C.ADL. nr:170.1, t.1216; MD, c.40, hk.nr:739, t. 987/ 1579; Beydilli, Kemal: "Osmanlı Döneminde Kilise Siyasetinden Bir Kesit", *Osmanlı Devletinde Din ve Vicdan Hürriyeti*", ed.Azmi Özcan, İSAV, 2000, ss. 255-266.

¹²⁷ A.DVN.KLS., nr:1/42, t.1197

¹²⁸ *Külliyat-ı Kavanin*, c.3, nr:4190, t. 1224; H.H.nr:36401, t.1240; H.H. nr:22087-D, t.1245 A.DVN.KLS. nr:1/47, t.1202; A.DVN.KLS., nr:1/37, t.1195.

¹²⁹ H.H. nr:36491, t.1253.

ve hurma ağacı ile yapılı yerlerin yontulmuş avz ağacı ve sac ağacı ile yapılmayacağı, aslen beyaz ve ziynet bulunmayan yerlerin beyaz ve ziynetli olarak yapılamayacağı açıkça ifade edilmiştir.¹³⁰

Kiliselerin tamiri konusunda “ihtiyaç hali” dikkate alınmıştır.¹³¹ Bazı izinlerde, tamire muhtaç kiliseler Müslümanlara yakın yerlerde değilse, İslam hukukuna göre tamirine ruhsat verileceği ifade edilmektedir.¹³² Patrikhaneye ait ve kilise sayılmayan kısımlara yapılan eklerin de aynen kiliselerin hükmünde olduğu kabul edilerek bu yönde fetvalar verilmiştir.¹³³ Babîâliye gönderilen tamire muhtaç kiliselerin listelerinde kilise isimleri ve nerelerinin tamire muhtaç olduğu belirtilmektedir.¹³⁴ Tamirlerin “bila terfi” ve la tevsî” yani mevcut olanı genişletmeksizin ve yükseltmeksizin yapılmasına izin verilmiştir.¹³⁵ Kilisenin asıl şeklini (heyet-i asliyesini) değiştirme veya başka bir mekâna nakletmek mümkün olmayıp, izinsiz olarak genişletilen kiliseler yıktırılmıştır.¹³⁶ Padişahın, “kilise tamir olunmasına rızam yoktur” diyerek izin vermediği haller de vardır.¹³⁷ Ancak bunlar istisnai uygulamalardır. Islahat Fermanının ardından yeni kilise inşaatları çoğalmış, farklı tiplerde özellikle kubbeli ve büyük boyutlarda yapılara yönelinmiştir.¹³⁸ 19. yüzyılda Meclis-i Vâlâ'nın gayrimüslim ibadethanelerinin tamiri

¹³⁰ *Külliyat-ı Kavanin, c.1, nr:6385, t. 1131; Karaca, M.Zafer: “İstanbul’da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri”, Tarih ve Toplum, c.18, s. 105, Eylül-1992, s. 153.*

¹³¹ *H.H. nr:36424-A, t. 1234; C.ADL. nr:2920, t.1265.*

¹³² *Ahmed Refik: Türk İdaresinde Bulgaristan, s.36, t. 1102.*

¹³³ *H.H. nr:36474-A, t.1250; H.H. nr:36474-C, t.1250, Kilise Defteri nr:2, s.108; H.H. nr:36425, t.1244; H.H. nr:36425-A, t.1244; H.H. nr:46906-L, t.1254.*

¹³⁴ *H.H. nr:36350-B, t.1248; H.H. nr:36498, t.1253 Kilise Defteri, nr:2, s.76; Kilise Defteri nr:4, ss. 5, 102.*

¹³⁵ *C.ADL. nr:3027, t.1138; C.ADL. nr:6029, t.1219; Gayrimüslim Cemaat Defteri nr.2, hüküm nr:943, t.1268.*

¹³⁶ *H.H. nr:36405, t.1246; H.H. nr:36326, t.1239; C.ADL. nr:1349, t.1233; C.ADL. nr:2919, t.1233; C.ADL. nr:2929, t.1233; Ahmed Refik : Onikinci Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı (1689-1785), Enderun Kitabevi, İstanbul, 1988, s.81-82 t.1137; C.ADL. nr:3950, t.1242; T.S.A., E.nr:10195/14, t.XVIII. asır; Şemdanizade Süleyman Efendi Tarihi: Mur’it Tevarih, İLA, yay.hz. M.Münir Aktepe, İstanbul, 1978, s.33; H.H. nr:36240, t.1240; H.H.nr:11030, t.1208; H.H.nr:10812, t.1210*

¹³⁷ *H.H. nr:9094, t.1204; H.H. nr: 36354 t.1235.*

¹³⁸ *Karaca, M.Zafer, a.g.m., s. 154.*

veya genişletilmesi işleriyle de ilgilendiği görülür.¹³⁹ Kilise tamirlerine ilişkin kayıtlarda Osmanlı Devleti uygulamalarının seyrini görmek mümkündür. Bu kayıtlarda, üzerine kilise inşaa edilecek arsanın mülk arsa olup olmadığı, Müslüman mahallesinde veya vakıf dahilinde bulunup bulunmadığı, başka cemaatlerle alakası olup olmadığı gibi hususlara dikkat edilmektedir.¹⁴⁰ Mabedleri olmayan gayrimüslimlere boş olan miri arazilerden arsa tahsis edildiği de görülmektedir.¹⁴¹ Miri araziden arsa tahsisi halinde, her sene o araziden ne kadar öşür alınıyorsa bu miktar bedel olarak onlardan tahsil edilmiştir.¹⁴² Son dönemlerdeki kilise defterleri kayıtlarında çan kulesinin ikmal ve inşasına ruhsat verildiği görülmektedir.¹⁴³

Kilise veya sinagogların camiye çevrilmesi meselesi de gayrimüslimlerin din ve vicdan hürriyeti açısından önem taşıyan konulardandır.¹⁴⁴ Osmanlı Devleti uygulamasında gayrimüslimlere ait ibadethanelerin camiye çevrilmesi uygulamasının amacı ve sınırları nedir? Gradeva, Selanikte birçok kilise ve evin gayrimüslimlerden alınıp yeniçerilere verildiğini veya hamam yapıldığını, bu dönüştürme işinin 15 ve 16. yüzyıl boyunca, kısmen de 17. yüzyılda devam ettiğini söylemektedir.¹⁴⁵ Mansel, Osmanlıların kiliseleri istimlak etmelerinin İslamın üstünlüğünü pekiştirmek adına yapıldığını söylemektedir.¹⁴⁶

¹³⁹ Seyitdanlıoğlu, Mehmet: *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, TTK Yay., Ankara, 1994, s. 121.

¹⁴⁰ *Kilise Defteri nr:2, s.95; Kilise Defteri nr:1, s.1, t.1286; Kilise Defteri nr:1, ss. 5, 9; Kilise Defteri nr:2, ss. 2, 7, 19, 124, 125, 190; İrade Hariciye nr:14850; Kilise Defteri nr:1, s.42; Kilise Defteri nr:2, s.19; Kilise Defteri nr:2, s.76; Kilise Defteri nr:2, s.107; Kilise Defteri nr:1, s.118; C.ADL. nr:1807, t.1289; Kilise Defteri nr:1, s. 40.*

¹⁴¹ *Kilise Defteri nr:1, s. 79.*

¹⁴² *Kilise Defteri nr:1, s. 157; Kilise Defteri nr:2, s.7, s. 25; Kilise Defteri nr:5, s. 144; Kilise Defteri nr:5, s. 6; Kilise Defteri nr:7, s. 35; Kilise Defteri nr:7, s. 13; Kilise Defteri nr:7, s. 40; Kilise Defteri, nr:7, s. 86.*

¹⁴³ *Kilise Defteri nr:4, s. 183, t.1322; Kilise Defteri nr:6, s. 51, t.1330, s. 150, t.1331.*

¹⁴⁴ T.S.A., E.nr:7823, t. 992; aynı konuda bkz. T.S.A., E.nr:9297/11, t. 993.

¹⁴⁵ Gradeva, Rossitsa, "Ottoman Policy Towards Christian Church Buildings", *Etudes Balkaniques*, nr:4, 1994, ss.17-31.

¹⁴⁶ Mansel, Philip, *Dünyanın Arzuladığı Şehir 1453-1924, Konstantinopolis, 1.bs., İstanbul 1996, ss. 48-49.*

Osmanlı uygulamalarında, herhangi bir yer fethedildiğinde orada bulunan kiliselerden birinin (özellikle önemli sayılan veya en büyük kilisenin) camiye çevrildiği görülmektedir. Fetih esnasında içinde namaz kılınan kilisenin cami olmuş sayılacağı bir kuraldır. Bunun dışında sonradan içinde ezan okumakla bir kilise camiye çevrilmiş sayılmamaktadır.¹⁴⁷

Eskiden mescit olan yerlerin zaman içerisinde kiliseye ilhak edildiği durumlarda o mescitler tekrar mescit yapılmıştır.¹⁴⁸ Camilerin ihtiyaca kâfi gelmediği bölgelerde boş halde bulunan kilisenin değeri karşılığında devletçe satın alınarak cami yapıldığı görülmektedir.¹⁴⁹ Bazı kiliseler de güvenlik nedeniyle camiye çevrilmiş, bir kısmı da yıktırılmıştır.¹⁵⁰ Gayrimüslimlere ait ibadet yerlerinin yüksek yerlerde olmasına ve Müslümanların cami ve mescitlerinden daha yüksek bir seviyede bulunmasına izin verilmemiştir.¹⁵¹ Hukuki kriterlerin siyasi mülahazalardan üstün tutulduğu, hukuki kriterlere uymayan kiliselerin yıktırıldığı görülür.¹⁵²

Kilise ve sinagogların tamiri için verilen fetvalarda aynı zamanda İslam hukuku prensiplerine de yer verilmiştir.¹⁵³ Sulhen fethedilen bir yerde yanmış bir kilisenin yeniden yapılabileceği, asli ölçüleri içerisinde herhangi bir şey eklememe, harap bir kilise tamir edilirken, enkazı tamire yetmezse yetecek miktarda yeni malzeme kullanmalarına izin verildiği, daha da önemlisi, bir köyün bütün ahalisinin zimmîlerden meydana gelmesi halinde orada

¹⁴⁷ MD, c.62, hk.nr:209, t.995/1587; MD, c.62, hk.nr:403, t. 996/ 1588.

¹⁴⁸ MD, c.12, hk.nr:644, t. 978/1571; MD, c.33, hk.nr:17, t. 985/1577; T.S.A., E.nr:5221/11, t. 956; T.S.A., E.nr.9300/10, t. 959; Akdağ: *Türkiyenin İktisadi ve İctimai Tarihi 2*, ss.41-42.

¹⁴⁹ MD, c.16, hk.nr:339, t. 979/1572.

¹⁵⁰ MD, c.58, hk.nr:176, t. 993/ 1585; Ahmet Rasim: *Osmanlı Tarihi*, c.6, İstanbul 1999, s. 2098.

¹⁵¹ MD, c.3, hk.nr:799, t. 967/1560; MD, c.5, hk.nr:313, t. 973/ 1565.

¹⁵² H.H.nr:51331, t.1236; MD, c.6, hk.nr:1200, t. 972/ 1565; MD, c.29, hk.nr:75, t. 984/ 1576; MD, c.48, hk.nr:1026, t. 991/ 1583; MD, c.55, hk.nr:85, t. 992/ 1584.

¹⁵³ A.DVN.KLS. nr:1/8-4, t.7 B 1169; H.H. nr:36362, t.1231, H.H.nr:36280, t.1235; H.H. nr:36419-C, t.1235; H.H. nr:36399-A,t.1233; C.ADL. nr:170.2,t.1216; H.H. nr:36280-A, t.1235; H.H. nr:36354-A,t.1235; H.H. nr:36419-B, t.1235; H.H. nr:36373-A,t.1235; H.H. nr:29154-B,t.1243; H.H. nr:36527,t.1243; H.H. nr:29519-A, t.1246; H.H. nr:36304-A, t.1246; H.H. nr:36351-A, t.1248; H.H. nr:36351-C, t.1248; H.H. nr:36351-D, t.1248; H.H. nr:36353-B, t.1250; H.H. nr:36243-A, t.1241.

yeniden kilise yapılmasının mümkün olduğu hususundaki fetvalardır. Fetvalarda İslam beldelerinden uzak olup etrafında ehl-i İslam olmayan ve bütün ahaliyi zımmülerden meydana gelen bir yerde kilise ihdasının mümkün olduğu ifade edilmiştir. Aynı fetvalar Yahudilerin sinagogları için de verilmiştir.¹⁵⁴

Gayrimüslimlere tanınan en önemli teminatlardan birisi de kiliselerinin izinsiz ve emir alınmaksızın teftiş edilememesidir. Ehl-i örfün kendiliğinden, emirsiz, sadece buyruldu ile teftiş yapamayacağı ifade edilmiştir. Kadılarına gönderilen hükümlerle ehl-i örfün bu gibi hareketlerinin önlenmesi istenmiş, mükerrer keşifler yasaklanmıştır.¹⁵⁵

İbadethaneler yanında gayrimüslimler ayrıca kendi mezarlıklarına da sahiptiler. Zaman zaman mezarlıkların hudutları ihtilaf konusu olmaktadır. Mezarlıklara ilişkin sınır belirlemeleri devletin denetimi altında, yetkili kişiler (vakıf mütevellileri, çavuşlar vs.) ve gayrimüslim cemaatlerin önde gelen şahsiyetleri ile birlikte yapılmaktadır. İhtiyaca kâfi gelmediği durumlarda mezarlıklara yeni arazi ilaveleri yapılarak genişletildiği de olmuştur. Gayrimüslimlerin mezarlıkları miri arazi üzerinde ise o arazi için gayrimüslimlerden öşür alınmaktaydı. Mezarlıklara vakıf arazilerinden yapılan tahsislerde de, tahsis edilen araziler için gayrimüslimlerin vakfa öşür ödediği görülmektedir.¹⁵⁶

Mezarlıklardan dolayı gayrimüslimlerin kendi aralarındaki ihtilaflar kadılar vasıtasıyla hallediliyordu.¹⁵⁷ Gayrimüslimlerin ölümlerini gömmek üzere kassam ve hükkam'dan izin tezkeresi almak zorunda kalmamaları için, gayrimüslimlerin defin işlerine

¹⁵⁴ H.H. nr:46906-K, t.1233; H.H. nr:36408-A, t.1234; H.H. nr:36421-E, t.1236; H.H. nr:36310-A, t.1242; H.H. nr:36351-B, t.1248; H.H. nr:36353-A, t.1250; H.H. nr:36409-F, t.1250; H.H. nr:36351-E, t.1248.

¹⁵⁵ MD, c.26, hk.nr:415, t. 982/1574; C.ADL. nr:797, t. 1211; C.ADL. nr:3499, t.1215; C.ADL. nr:101/5, t.1228; H.H. nr:36424-C, 1233; H.H. nr:36362-A, t.1246; C.ADL. nr:2375, t.1251; C.ADL. nr:394, t.19 S 1251; Külliyyat-ı Kavanin, c.2, nr:4187, t.1190; H.H. nr:36392, t.1253; H.H. nr:36392-A, t.1253; H.H. nr:36392-B, t.1253; H.H. nr:36421-F, t.1236.

¹⁵⁶ MD, c.39, hk.nr:294, t. 987/1580, MD, c.48, hk.nr:415, t. 990/ 1582. Cohen, A: *Jewish Life under ...*, s. 92; Ahmed Refik: *Onüçüncü Asr-ı Hicride...*, s.29-31, t.1255.

¹⁵⁷ Külliyyat-ı Kavanin, c.2, nr:6388, t.1192.

yapılan müdahaleler yasaklanmıştır.¹⁵⁸ Hicri 1284 yılında her milletin ölüleri için ayrı mezarlıklar tahsis edilmiş ve bunlara ilişkin haritaların çıkarılması hükümet için bir vazife olarak kabul edilmiştir.¹⁵⁹ Gayrimüslimlere tahsis edilen mezarlıklara Müslümanlarca yapılan tecavüzler (mezarlıklara ev yapılması gibi), yine İslam mahkemelerinde ekseriyetle gayrimüslimlerin lehine çözülmüştür.¹⁶⁰ Burada da ehl-i zimmet için bir İslam hukuku kaidesi olan “lehüm ma lena, aleyhim ma aleyna” ve “şer’i şerif ve kadimden olagelene muhalif iş ettirilmemesi” gibi kriterlerin kullanıldığı görülmektedir.¹⁶¹

2. Gayrimüslim Mezhepler Arası İhtilaflar

Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan gayrimüslimler arasında birçok mezheplerarası ihtilaf çıkmıştır. Gayrimüslim cemaatlerin mukaddes saydıkları yerlere ilişkin ihtilaflar ve birbirlerinin mabedlerine yapılan tecavüzler büyük problemler doğurmuştur.¹⁶² Rumlara mahsus vergilerin Ermenilerden, Ermenilere mahsus vergilerin Rumlardan talep edilmemesi, Rum taifesinin Ermeni taifesine müdahalesinin önlenmesi emredilmiş, Rum Ortodoks Patriğinin Bosna’daki Katoliklerden vergi alması özel fermanlarla (1499 ve 1597 yılında) yasaklanmıştı.¹⁶³

¹⁵⁸ A.DVN.KLS. nr:1/49, t.18.3.1207; C.ADL. nr:4235, t.1251; C.ADL. nr:224, t.1216.

¹⁵⁹ *Külliyat-ı Kavanin*, c.14, nr:4764, t.1284.

¹⁶⁰ MD, c.49, hk.nr:60, t.991; MD, c.49, hk.nr:111, t.991; MD, c.49, hk.nr:61, t.991; MD, c.49, hk.nr:461, t.991.

¹⁶¹ MD, c.55, hk.nr:66, t.992/1584; MD, c.58, hk.nr:303, t.993/ 1585.

¹⁶² H.H. nr:36204, t.1152; *Külliyat-ı Kavanin*, c.2, nr:6387, t.1155; *Külliyat-ı Kavanin*, c.2, nr:2607, t.1171; *Külliyat-ı Kavanin*, c.3, nr:4011, t.1224; *Külliyat-ı Kavanin*, c.3 nr:6391, t.1228; *Külliyat-ı Kavanin*, c.3, nr:6392, t.1244; *Külliyat-ı Kavanin*, c.4, nr:2629, t.1251; *Külliyat-ı Kavanin*, c.4, nr:6394, t.1257; *Külliyat-ı Kavanin*, c.5, nr:2637, t.1259; *Külliyat-ı Kavanin*, c.6, nr:6395, t.1261; H.H. nr:36200-C; MD, c.4, hk.nr:869, t.967/1560; *Külliyat-ı Kavanin*, c.2, nr:2608, t.1171; *Külliyat-ı Kavanin*, c.3, nr:6390, t.1224 ve *Külliyat-ı Kavanin*, c.3, nr:6393, t.1245; *Külliyat-ı Kavanin*, c.3, nr:4009, t.1223; *Külliyat-ı Kavanin*, c.3, nr:4010, t.1223; *Külliyat-ı Kavanin*, c.1, nr.6384, t.1115; *Külliyat-ı Kavanin*, c.3, nr:4010, t.1223.

¹⁶³ *Külliyat-ı Kavanin*, c.1, nr:2601, t. 964; Anhegger, Robert: “Osmanlı Devletinde Hristiyanlar ve İç Tartışmaları II”, çev. Erol Özbek, *Tarih ve Toplum*, c. 8, s. 47, Kasım-1987, s. 18.

Öte yandan, Osmanlı Devletinde belli bir süre Hıristiyanlar arasında mezhep değiştirmek yasaklanmıştır. Katolik mezhebine yönelik propaganda faaliyetleri başladığında bu mezhebe geçişin yasaklandığı görülür.¹⁶⁴ Hem Katoliklik propagandasının yapılması, hem de Ermenilerin Frenk kiliselerine gitmeleri yasaklanmıştır.¹⁶⁵ Gayrimüslimlerin mensup oldukları mezhebi bırakıp başka bir mezhebe geçmelerinin yasaklandığına dair örneklerin neredeyse tamamı Katolıklere ilişkindir. Ancak diğer mezheplere ilişkin yasalara da rastlanmaktadır. Bu yasağın teessüsünde kamu düzeni mülahazasının ağır bastığı görülmektedir.¹⁶⁶ Hicri 1250 yılında da Katoliklerin Ermeni mezhebine, Ermenilerin de Katolik veya Latin mezhebine geçişleri İmparatorluğun birçok bölgesinde yasaklanmıştır.¹⁶⁷ Bu tedbirin alınmasında etkili saiklerden birisi, bir mezhebe mensup iken kendi mezheplerince tedibi lazım gelen bir suç işleyenlerin, cezadan kurtulmak için bir başka mezhebe geçmelerinin önlenmesidir.¹⁶⁸ Daha önceki dönemlerde de mezhep değiştirmenin yasaklandığını görmekteyiz.¹⁶⁹ Latin mezhebine geçişin yasaklanması konusunda devlet, Ermenilerin bu konudaki taleplerini dikkate almıştır.¹⁷⁰ Katolik milleti teşkili aşamasında sadece Katoliklerle Ermeniler arasında değil, Katoliklerle Rumlar arasında

¹⁶⁴ Ahmed Refik: *Onikinci Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı (1100-1200/1689-1785)*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1988, s. 22; Ahmed Refik: "Türkiyede Katolik Propagandası" *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, nr:5/82, 1 Eylül 1340, s.264; H.H. nr:50266-A, t.1235; H.H. nr:50266-C, t.1235; Ahmed Refik: *Onikinci Asr-ı Hicride...*, s. 33, t.1113; Ahmed Refik: "Türkiyede Katolik Propagandası", s. 266; *İbnülemin Tasnifi (Hatt-ı Hümayun) Sıra nr:405, t.1170*; Anhegger, Robert: "Osmanlı Devletinde Hıristiyanlar ve İç Tartışmaları II", *Tarih ve Toplum*, VIII/47, Kasım 1987, s. 19.

¹⁶⁵ Ahmed Refik: *Onikinci Asr-ı Hicride...*, s. 35, t.1114 ve ss. 160-162, t.1159; *Külliyat-ı Kavanin*, c.2, nr:4189, t. 1195; H.H. nr.48038, t.1243; Anhegger, Robert: "Osmanlı Devletinde Hıristiyanlar ve İç Tartışmaları I", *Çev.Erol Özbek, Tarih ve Toplum*, c. 8, s. 46, Ekim-1987, s. 56; A.Cevdet Paşa: *Tarih-i Cevdet*, c.I, ss. 203-205.

¹⁶⁶ H.H. nr:24861,t.1245; H.H. nr:33656-A, t.1254.

¹⁶⁷ Ahmed Refik: *Onüçüncü Asr-ı Hicride...*, ss. 31-33.

¹⁶⁸ *Külliyat-ı Kavanin*, c.4, nr:2945, t.1250; C.ADL. nr:1332, t. 1251; A.DVN. Dosya nr:6, Vesika nr:3, t.1260.

¹⁶⁹ C.ADL. nr:3216; C.ADL. nr:146/3, t.1179; .C.ADL. nr:146/1, t.1179; C.ADL. nr:1914, t.1106; T.S.A. E.no:1219, t.1181.

¹⁷⁰ *Külliyat-ı Kavanin*, c.2, nr:4353, 23 Zilhicce 1206; İstanbul Külliyyatı, İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbulda Sosyal Hayat 2, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları İstanbul Araştırmaları Merkezi, İstanbul-1998, ss. 192-194, t.1173 (1760); T.S.A., E.nr:7997, t.yok.

da sürekli bir mücadele olmuştur.¹⁷¹ Rum Ortodoks Patriği de 1722'de Katolikliğe geçmeyi men eden bir ferman almayı başarmıştı.¹⁷² Süryanî Katolik milleti ile Yakubi Ermeni milleti arasındaki ayınlerine ilişkin olarak sık sık ihtilaf çıkmıştır.¹⁷³ Katolik milletinin tanınmasından sonra Süryaniler arasında bir bölünme olmuş ve Süryani Yakubiler Ermenilere, yalnızca Süryaniler ise Katoliklere tâbi kılınmıştır.¹⁷⁴ Gayrimüslimler, aralarındaki ayine ilişkin ihtilafların çözümü için devletten yardım talep etmişlerdir.¹⁷⁵ Değişik mezheplere mensup gayrimüslimlerin giydikleri şeylere ilişkin kendi aralarında çıkan ihtilaflar devletce giderilmiştir.¹⁷⁶

19. yüzyılda ortaya çıkan bir başka gelişme, bir mezhep içerisindeki bölünmeler neticesinde bazı kavimlerin Rum Patrikhanesinden ayrılıp ayrı kiliseler kurmalarıdır.¹⁷⁷ Bulgarların Rum Patrikhanesinden ayrılması konusunda devlet başlangıçta bunun mahzurlu olacağı mülahazasıyla izin vermemiştir. Tebaa arasında kavmiyete göre bir ayırım yapılmayıp aynı mezhebe mensup muhtelif kavimlere bir ruhani reis atandığı, Bulgarlara böyle bir izin verilirse bunun diğerleri için de bir örnek teşkil edeceği, bunun da devlet nizamı için mahzurlu sonuçlar doğuracağı ifade edilmiştir.¹⁷⁸ Daha sonra Bulgarların Rum Patrikhanesinden ayrılmaları üzerine Bulgar Eksarhlığı için yeni bir düzenleme yapılmıştır.¹⁷⁹

Farklı mezheplere mensup gayrimüslim cemaatler arasında protokol sırası meselesinin özellikle taşra meclislerinin kurulmasından sonra sık sık gündeme geldiği görülmektedir. Rum kilisesinin diğerlerinden kadim olması itibarıyla, Rum Patriği olanların

¹⁷¹ H.H. nr:36303, t.1233.

¹⁷² Anhegger, Robert: "Osmanlı Devletinde Hristiyanlar ve İç Tartışmaları II", s. 18.

¹⁷³ *Gayrimüslim Cemaat Defteri nr:12*, s. 9, t.1261; *A.DVN. Dosya nr:24, Vesika nr: 22*, t.1263.

¹⁷⁴ *H.H. nr:36453*, t.1250; *H.H. nr:36453-A*, t.1250.

¹⁷⁵ *Külliyyat-ı Kavanin*, c.2, nr:6386, t. 1141.

¹⁷⁶ *Külliyyat-ı Kavanin*, c.6, nr:2518, t.1263; *C.ADL. nr:5594*, t.1199; *H.H. nr.48105*, t.1256; *A.DVN.29/31*, t.1263.

¹⁷⁷ *H.H. nr:36464*, t.1251.

¹⁷⁸ *Gayrimüslim Cemaat Defteri nr:3*, s. 26, t. 1277.

¹⁷⁹ *Külliyyat-ı Kavanin*, c.15, nr:yok, *Takvim-i Vekayi 27 Zilhicce 1286*; *Külliyyat-ı Kavanin*, c.17, nr:2814, t.1289.

resmi mevkilerde diğerklerinden önce gelmesi prensip olarak benimsenmişti. Ancak Ermeni ve Katoliklerin nüfuslarının Rumlardan fazla olduğu yerlerde Rumların önde yer almalarının diğerklerinin kırılmalarına sebep olacağı düşüncesiyle, bu tarihten sonra hristiyan teb'adan taşra meclislerinde bulunan azaların ruhani rütbelerinin aynı seviyede bulunması halinde, mensup oldukları milletlerin hangisinin nüfusu fazla ise onun diğerklerinden önce geleceği genel bir kural olarak benimsenmiştir.¹⁸⁰

3. Dini Alamet ve Sembollerin Kullanımı

İslam hakimiyetinin cari olduğu bir ülkede, gayrimüslimlerin kendilerince önemli saydıkları, fakat İslam hukukunca küfrün izharı (propagandası) sayılabilecek tavır, davranış ve sembolleri açıkça sergileyip sergileyemeyecekleri önemli bir konudur. Bu husus daha çok yüksek sesle ayın icrası, çan çalma, bir kısım alametleri aleni olarak dolaştırma gibi hususları kapsar.

Osmanlı Devletinde başka din mensuplarının şair adı verilen ve kendi dinlerinin alameti sayılan şeyleri propaganda maksadı ile izhar etmeleri hoş karşılanmamıştır. 1516 tarihli Bosna Sancağı Kanunnamesi'nde yollara haç dikilmesinin yasaklandığı, kadı'ların kendi yetki alanları içerisinde bu gibi faaliyetlere izin vermemeleri emredilmiştir.¹⁸¹ Ebussuud Efendinin fetvalarında, Müslüman mahallesinde gayrimüslimlerin çan yerine bir alete tokmakla vurarak çıkardıkları seslerle Hıristiyanları kiliseye davetleri halinde, bu ses Müslümanları rahatsız ediyorsa engellenmesinin vacip olduğu, Cuma namazı kılınan yerlerde kâfirlerin küfür alameti sayılan şeyleri izhar etmelerinin İslama zarar vereceği, buna izin veren hâkimin azlinin vacip olduğu belirtilmiştir.¹⁸²

Alenen şarap ve rakı satmak, düğünlerde çalgı çalmak küfr alametlerinin izharı sayılmıştır.¹⁸³ Kiliselerde bulunan bazı sancaklar ve âlemlerin zaman zaman Müslümanlara karşı çıkarılıp dolaş-

¹⁸⁰ *Külliyat-ı Kavanin*, c.8, nr:5777, t. 1273; *Külliyat-ı Kavanin*, c.8, nr:3557, t. 1273.

¹⁸¹ Akgündüz: *Kanunnameler*, c.3, s. 376.

¹⁸² Düzdağ, Ertuğrul, *Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul 1972, ss. 95-96.

¹⁸³ Ahmed Refik: *Onuncu Asr-ı Hicride...*, s.50, ss. 142, 146.

tırılması, çan çalma, aleni şarap içme, düğünlerde arabî atlara binip altın ve gümüş üzengiler ve silah takınma, Müslüman cariyeler satın alıp kullanma fesad ve şenaat olarak kabul edilmiştir.¹⁸⁴ Sahabe ve meşâyih kabirleri yakınlarında, mukaddes sayılan şehirlerdeki bir kısım kabristanlarda Yahudi ve Hıristiyanların “şear-i küfr” izhar etmeleri, alenen kendi sanemlerini (putlarını) Müslümanlar arasında dolaştırmaları, Müslüman olanları eski dinlerine döndürme yönündeki çabaları yasaklanmış ve bu işi yapanlar cezalandırılmış, Müslümanlarca küfr izharı sayılan şeylere müsaade edilmemesi emredilmiştir.¹⁸⁵

İzhar-ı şear konusunda önemli bir yasak gayrimüslimlerin çan çalmaları konusunda getirilen yasaktır. Mansel, Osmanlı Devletinde gayrimüslimleri kiliseye çağırmada çan yerine tahta çalma usulünün uygulanmakta olup çan çalmanın yasaklandığını, Hıristiyanları kiliseye toplamak için demir yada tahta çalparalar kullanılıp ya da sokağa tellal çıkarıldığını söylemektedir.¹⁸⁶ Gradeva’ya göre, çanlar İslamın üstünlüğüne bir saldırı olarak görülüyordu ve bu nedenle İmparatorlukta yasaklanmıştı. Hatta tahta ve bronz çalma dahi Müslümanlarca rahatsız edici görülüyor ve önlenmesi isteniyordu. Haç çıkarma da Müslümanlarca bir meydan okuma olarak görülüyordu.¹⁸⁷ Gayrimüslimlerin çan çalma ve diğer ayinlerini alenen icra etmeleri küfr ilanı olarak kabul edilmiş ve yasaklanmıştır.¹⁸⁸ Gayrimüslimlerin tahta çalmalarını engellemeye yönelik faaliyetlere ise devlet izin vermemiştir.¹⁸⁹ Ancak nadir de olsa bazı dönemlerde gayrimüslimlerin tahta çalmalarının devletçe

¹⁸⁴ MD, c.30, hk.nr:380, t.985/1577; MD, c.40, hk.nr:739, t. 987/ 1579.

¹⁸⁵ MD, c.34, hk.nr:219, t. 986/ 1578; MD, c.35, hk.nr:306, t.986/ 1578; Gayrimüslim Cemaat Defteri, nr:2, hk.nr:9, t. 1261; MD, c.19, hk.nr:427, t. 980/ 1572; A.DVN.KLS., nr:1/8-3, t.7 B 1169; MD, c.58, hk.nr:30, t. 993/ 1585.

¹⁸⁶ Mansel: a.g.e., s. 49.

¹⁸⁷ Gradeva:“Ottoman Policy Towards..”, s. 33.

¹⁸⁸ MD, c.29, hk.nr:238, t. 984/1577; Ahkam 1, s.340, t.1164 (1751); Ahkam 2, s.78, t.1169/1755.

¹⁸⁹ Gayrimüslim Cemaat Defteri, n:4, s.23, t.1279; Gayrimüslim Cemaat Defteri, nr:4, s.27, t.1281; Gayrimüslim Cemaat Defteri, nr:4, s.30, t.1282; Gayrimüslim Cemaat Defteri, nr:8, s.15, t.1282; A.DVN. Dosya nr:22, Vesika nr:51, t.1263; Gayrimüslim Cemaat Defteri nr:12, s.25, t.1278; Gayrimüslim Cemaat Defteri nr:12, s.29, t.1287.

yasaklandığı görülmektedir.¹⁹⁰ Çan çalma yasağının Islahat Fermanı'ndan sonraki dönemde de devam ettiği anlaşılmaktadır.¹⁹¹ Ayinlerin aleni olarak icrası konusunda prensip olarak bir beldede tek bir mezhebe mensup cemaat varsa ayinlerinin alenen icrasında herhangi bir sınırlama ile karşılaşmayacakları belirtilmiştir. Ayinlerin icrası anında gayrimüslimler başka mezheplerle karışık değilse orada ayinlerini zahiren ve alenen icra edebilecekleri, fakat ahaliyi farklı dinlere mensup cemaatlerden meydana gelen şehir, kasaba ve köylerde her cemaatin ayrı mahallerde ayinlerini icra edecekleri kabul edilmiştir.¹⁹²

Yasaklanan bir diğer davranış biçimi de ruhani reislerin kendi hanelerinde gürültülü biçimde İncil okumalarıdır. Buna mukabil söz konusu kişilerin hanelerinde gürültüsüzce İncil okuma ve ayin icrası anlamındaki hareketlerine izin verilmiştir.¹⁹³ Yüksek sesle etrafa rahatsızlık vermedikçe ayinlerini icra edebilecekleri birçok hükümde ifade edilmektedir.¹⁹⁴ 19. yüzyılda gayrimüslimler hakkındaki hatırat kitaplarında onların ayinlerini serbestçe yaptıklarını gösteren bilgiler yer alır.¹⁹⁵ Hıristiyan ve Yahudiler kendi bayramlarını rahatça kutlar ve bu durum Müslüman halk tarafından son derece normal karşılanırdı.¹⁹⁶ D'Ohsonn, Osmanlıların kendi inanışlarına ve dini anlayışlarına taban tabana zıt olan şeyleri bile yasak etmediklerini, Rumların şehirlerde, kırlarda, halk arasında veya kendi aralarında her türlü oyunu oynayıp yortularını en partitüli şekilde kutladıklarını, her yıl bu maksatla Babialiden özel izin çıktığını, bilhassa İstanbuldaki Rumların dört beş yüz kişilik gruplar halinde rengarenk elbiseler giyip süslü atlara binerek, akıl almayacak derecede keyifli bir şekilde eğlendiklerini, fakat III.

¹⁹⁰ H.H.nr:36437-A, t.1253, H.H. nr:36437, t.1253.

¹⁹¹ krş. Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 3.bs., İstanbul 1995, s. 102.

¹⁹² *Külliyat-ı Kavanin*, c.11, nr:3916, t.1280; *Gayrimüslim Cemaat Defteri*, nr.8, s. 18, t.1281 ve s. 23, t.1287.

¹⁹³ C.ADL.nr:78, t.1250; C.ADL.nr:1015/6, t.1214; *Külliyat-ı Kavanin*, c.6, nr:3910, t. 1265; *Gayrimüslim Cemaat Defteri*, nr:8, s. 14, t.1277.

¹⁹⁴ *Külliyat-ı Kavanin*, c.4, nr:2896, t. 1255; A.DVN.MHM.1-A/71, t.1260.

¹⁹⁵ Neave, Dorina L: *Eski İstanbul'da Hayat*, çev.O. Öndeş, Tercüman 1001 Temel Eser nr:128, İstanbul, 1978, ss. 22, 79.

¹⁹⁶ Kienitz, F-K, *Büyük Sancağın Gölgesinde*, Çev. S.H.Kakıncı, Tercüman 1001 Temel Eser, nr.45, bs yeri yok, ty., s. 182.

Mustafa tahta çıktığı zaman bu eğlenceleri fazla mübalağalı bularak bir kısmını men ettiğini söylemektedir.¹⁹⁷ Gayrimüslimlerin kendi ayınlince önemli saydıkları günlerdeki kutlamalarına, bilhassa güvenlik açısından bazı sınırlamaların getirildiği görülür. Özellikle paskalya zamanlarında yapılan kutlamalarda silah atma gibi hareketlere yasak getirilmiştir.¹⁹⁸

b. Gayrimüslimlere Ait Mahalle ve Meskenler

İslam hukukunda gayrimüslimlerin Müslümanlarla birarada oturmalarını engelleyen bir hüküm mevcut değildir. Kuran'da ve Hz.Muhammed'in uygulamalarında böyle bir yasağa rastlanmaz. Ancak daha sonraki devirlerde, mahallelerin ayrılması gibi bazı uygulamalara rastlanılmaktadır. Bu uygulamanın örfi olduğunu ve sosyolojik şartlar sonucu oluştuğunu söyleyebiliriz. Hıristiyanlar ile Yahudiler, Müslüman şehirlerinde kendi mahallelerini kurma eğiliminde idiler. Ancak bu yasal olarak zorunlu kılınmış bir kısıtlama değil, doğal bir toplumsal gelişmeydi.¹⁹⁹ Ortaylı Osmanlı imparatorluğu içindeki halkların ayrı hücrelerde değil, içiçe yaşadıklarını söylemektedir.²⁰⁰ Balkanlarda ilk dönemlerde iskânlar yapılırken bir kısım Hıristiyanlar yeni kurulan köy ve mahallelerde Müslümanlarla bir arada iskân edilmiştir.²⁰¹ Cenevizlilerle yapılan anlaşmalarda bazı mahallelerin dini-etnik grupların adını taşıdığı görülmektedir.²⁰² Belgelerde Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında mahalle teşkili konusunda bazı ayrımlara rastlanmakta-

¹⁹⁷ D'Ohsonn: *18.Yüzyıl Türkiyesinde Örf veAdetler*, çev.Z. Yüksel, Tercüman 1001 Temel Eser nr.3, s. 251.

¹⁹⁸ B.E.O.Sadaret Evrakı, Gömlek nr.75, Dosya Nr.1371, Evrak nr.2, t.1295.

¹⁹⁹ Lewis, B: *İslam Dünyasında Yahudiler*, s. 40.

²⁰⁰ Ortaylı, İlber, "Yaşayan Türkologlar:XVII, İçimizden Biri Robert Anhegger", *Tarih ve Toplum*, c.8, s. 46, 1987, s. 54

²⁰¹ Ercan: "Devşirme Sorunu, Devşirmenin Anadolu ve Balkanlardaki Türkleşme ve İslamlaşmaya Etkisi", *Belleten*, c.50, s. 198, Aralık-1986, s. 694; *Mantran, Robert: XVI-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*, çev.M.Ali Kılıçbay, 1.bs., Ankara, 1995, ss. 70-72.

²⁰² İnalçık, Halil: "Ottoman Galata, 1453-1553", *Varia Turcica XIII*, İstanbul-Paris, 1991, s. 35.

dır. “Edirne yahudileri mahallesi” veya “reaya mahallesi” ifadeleri ayrı mahallelerin varlığına işaret etmektedir.²⁰³

Osmanlı uygulamasına göz attığımızda Müslümanlarla gayrimüslimlerin ayrı mahallelerde ikametini mecbur kılan bir düzenlemeye rastlanmaz. Şer’iyye sicilleri de gayrimüslimlerin özel mekânlarda oturmaya zorlanmadıklarını, yoğunlukları değişik olmakla birlikte Müslümanlarla aynı mahallede, aynı sokakta oturduklarını gösterir.²⁰⁴

Shaw, Osmanlı Yahudilerinin kendi mahallelerinde veya mahallelerin ayrılmış bölgelerinde yaşadıklarını ve bu tür ikamet bütünü dini gruplar için yaygın olduğunu, söylemektedir. Bu bir ayrımcılık değil, uzun dönem uygulanan Ortadoğu geleneği ve sosyal ve dini adet ve gelenekleri koruma eğiliminin bir sonucuydu.²⁰⁵ Kayseri Şer’iyye Sicilleri üzerinde yapılan çalışmalara göre Müslüman ve Hıristiyanlar 17. Yüzyıl başlarında birbirlerinden izole edilmiş biçimde yaşamıyorlardı, gettolar yoktu, aksine Müslüman ve Hıristiyanlar mahallelerde karışık biçimde oturuyorlardı.²⁰⁶

Konuya ilişkin fetvalarda, Müslüman mahallesinde gayrimüslimlerin oturabilmesinin temel şartının Müslüman cemaatin azalmasına sebebiyet vermemek olduğu ifade edilmiştir. Cemaatin azalmasına sebebiyet vereceklerse, evlerinden çıkarılacakları, evlerin değerleri ödenmek suretiyle Müslümanlara verileceğinin ifade edildiği görülmektedir.²⁰⁷ Gayrimüslimlerin Müslümanlar arasında

²⁰³ T.S.A., E.nr.7701/1, t. 919; T.S.A., E.nr.7017/29, t. 1178; H.H. nr.37820, t.1243; H.H. nr.36440, t.1250

²⁰⁴ Çetin: a.g.e., s. 95.

²⁰⁵ Shaw:a.g.e., s. 49; Shmuelevitz:a.g.e., s. 27; Weiker,Walter F:*Ottomans, Turks and the Jewish Polity, Lanham, 1992, s. 60.*

²⁰⁶ Jennings, Ronald, “Zimmis (Non-Muslims) in Early 17th Century Ottoman Judicial Records” *JESHO, XXI, Part III*, ss. 280-281, 68 nr’lı dn., Jennings, Ronald, “Pious Foundations in the Society and Economy of Ottoman Trabzon, 1565-1640”, *JESHO, XXXIII*, s. 288, 18 ve 19 nr’lı d.n.; ayrıca bkz s. 298, 28 nr’lı d.n.; s. 313, 45 nr’lı d.n.; s. 314, 46 nr’lı d.n.; *Ortaylı: “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler”, TCTA, c.1, s. 239; Griswold, William J:“A Sixteenth Century Ottoman Pious Foundation”, JESHO, vol:XXVII, Part II, s. 180.*

²⁰⁷ Düzdağ: a.g.e., ss. 94-95 ve s. 97; Akgündüz: *Kanunnameler, c.4, s. 36; A. Refik: Onikinci Asr-ı Hicride ...*, ss. 30-31, t.1112.

oturmaları konusunda İslam hukukçuları arasında ihtilaf olmakla birlikte, itibar edilen görüş gayrimüslimlerin Müslümanlarla birlikte oturabilecekleri, ancak buna Müslüman cemaatinin azalmasına sebep olmamak şartıyla izin verilebileceğidir. 17. yüzyılın sonlarındaki mühimme kayıtlarında bu husus açıkça ifade edilmiştir.²⁰⁸

Uygulamada cami civarlarında gayrimüslimlerin ikametine, cami cemaatinin azalmasına sebep olacağı endişesiyle izin verilmediği görülmektedir.²⁰⁹ Bu uygulama yapılırken mescide yakın olan gayrimüslimlerin evlerinin değeriyle Müslümanlara sattırılması ve gayrimüslimlerin zarara uğramamalarına dikkat edilmesi istenmiştir.²¹⁰ Burada bir anlamda Müslümanların cami etrafında toplanılmasına çalışılmıştır.²¹¹ Gayrimüslim evlerinin pencerelerinin Müslüman evlerde kadınlara mahsus yerlere bakacak şekilde dizaynına izin verilmemiştir.²¹² Türbelerin etrafında da zımmîlerin ikamet ettirilmesi yasaklanmış ve bu yasağın gerekçesi olarak zımmîlerin türbe etrafında şarap içip çalgı çalmaları gösterilmiştir.²¹³ Bütün bu hükümler gayrimüslimlerle Müslümanların aynı mahallede oturduklarını göstermekte olup, sadece cami yakınlarında gayrimüslimlerin iskânına izin verilmediği anlaşılmaktadır. Bu gibi durumlarda İslam hukukuna aykırı davranmama kriterlerinin esas alındığı görülmektedir.²¹⁴ Kadılar'ın, gayrimüslim mahallelerinde ve kilise yakınlarında değil, Müslüman mahallesinde

²⁰⁸ Ahmed Refik: *Onikinci Asr-ı Hicride...*, s. 11, t.1104.

²⁰⁹ MD, c.3, hk.nr:1556, t.968/1560; Ahmed Refik: *Onbirinci Asr-ı Hicride...*, ss. 53-54, t.1046; *Manisa Şer'îye Sicili*, nr:VIII, ss. 118-119, t.967, zikreden Emecen, Feridun M, *Unutulmuş Bir Cemaat, Manisa Yahudileri*, İstanbul 1997, s. 105; Ahmed Refik: *Onuncu Asr-ı Hicride ...*, ss. 14-15, t.1565; MD, c.5, hk.nr:1376, t.973/1566; MD, c.46, hk.n:316, t.989/1581.

²¹⁰ MD, c.3, hk.nr:1557, t.968/1560; MD, c.21, hk.nr:138, t. 980/1573; MD, c.31, hk.nr:t.985/1577.

²¹¹ MD, c.5, hk.nr:242, t. 973/1565; MD, c.73, hk.nr:103, t.1003/1595; MD, c.46, hk.nr:512, t.989/ 1581.

²¹² Sakal, Fahri: "Osmanlı Devletinde Zımmiler Hakkında Bazı Bilgiler", *Akademik Açt*, Samsun, 1996/1, s. 164.

²¹³ Ahmed Refik: *Onuncu Asr-ı Hicride...*, s.52, t.989 (1581); *Ahkam 1*, s.332-333, t.1163 (1750); *Ahkam 2*, ss. 238-239, t.1175[1761]; MD, c.35, hk.nr:648, t.986/ 1578.

²¹⁴ MD, c.28, hk.nr:348, t.984/1576.

ve mescit yakınında oturması emredilmiştir.²¹⁵ Bütün bu örnekler cami ve mescit eksenli bir yapılanmanın söz konusu olduğunu göstermektedir.

Mahallelerin ayrılması talebinin temelinde temel sebep gayrimüslimlerin hayat tarzlarından dolayı Müslümanların rencide olması vardır. Özellikle zengin Yahudi ve Hıristiyanların Müslüman mahallelerinde evler satın alarak, meyhaneye çevirip şarap ve fuhuş gibi meşru karşılanmayan fiillerinden dolayı rahatsızlıklar doğduğu görülmektedir.²¹⁶ Devlet bu konudaki şikâyetlerin hassasiyetle incelenmesini isteyerek, gerçeğe aykırı şikâyetlerle gayrimüslimlerin rencide edilmemesine de dikkat etmiştir.²¹⁷

18. yüzyılın ortalarına doğru çıkarılan emirlerde İstanbul'daki Müslümanların ellerinde bulunan evlerin gayrimüslimlere satılması yasaklanmıştır.²¹⁸ Bu yüzyılın sonlarına doğru ise İstanbul dışında ve boğazın iki yanındaki sahillerde Müslümanlara ait bina ve arazilerin gayrimüslimlere satışının yasaklandığı görülmektedir.²¹⁹ Özellikle de sur haricindeki boş arsalarla gayrimüslimlerce bina yapılması yasaklanmıştır.²²⁰ 19. yüzyılın ortalarına doğru İslam mahallesinde olan Müslüman hanelerinin tasarruf hakkının reayaya (gayrimüslimlere) verilmesinin yasaklandığı görülmektedir.²²¹ Bu dönemde Müslüman mahallesinde bulunup da gayrimüslim teb'aya satılacak emlak ve evlere ait senetlere İslama geçme şartının konduğu, bu şartın fasit olduğu gerekçesi ile gayrimüslimlerce Şer'î mahkemelere itiraz edildiği, fakat bu tür itirazların mahkemelerce dikkate alınmaması gerektiğinin ifade edildiğini görmekteyiz. Söz konusu şartın, alıcı ile satıcı arasında kararlaştırılmış bir husus olmayıp, padişahın emriyle konulduğu, bu neden-

²¹⁵ MD, c.53, hk.nr:317, t.992/1584; MD, c.55, hk.nr:164, t. 992/1584.

²¹⁶ MD, c.48, hk.nr:281, t. 990/1582; MD, c.2, Hk.nr:296, t. 963/1556; MD, c.21, hk.nr:138, t. 980/1573; C.ZPT.nr:1675, t.1226; Ahkam 2, s.109-110, t.1170 / 1757; Ahkam 2 s. 214-215 t. 1174 [1760].

²¹⁷ MD, c.52, hk.nr:236, t.991/1583; MD, c.53, hk.nr:465, t.992/1584; MD, c.70, hk.nr:204, t. 1001/ 1592.

²¹⁸ A. Refik: *Onikinci Asr-ı Hicride*, s. 105, t. 1142.

²¹⁹ *Ahkâm 2*, ss. 71-72, t.1169 (1755).

²²⁰ Ahmed Refik: *Onikinci Asr-ı Hicride ...*, s. 213, t.1181.

²²¹ *Külliyat-ı Kavanin*, c.6, nr.5873, t. 1265.

le yapılan itirazlara itibar edilmemesi gerektiği ifade edilmiştir.²²² İngiliz konsolosunun 1861 tarihli raporuna göre, son dönemde çıkarılan bazı fermanlar Müslüman mülklerinin Hıristiyanlara devrini yasaklamakta fakat etkili olamamaktadır, Türklerin yeterince mülkü olduğundan evlerini kendi halkına satamayan Türkler bunları Hıristiyanlara satmaktaydılar.²²³

Gayrimüslimlere ait meskenlerin yüksekliği ve rengine ilişkin olarak da İslam hukukunca belirlenmiş kesin bir kural olmadığı bilinmektedir. İslam hukukuna göre gayrimüslimlerin Müslümanlardan daha büyük ve yüksek ev yaptırıp yaptırılmayacakları konusunda klasik İslam hukuku teorisinde herhangi bir düzenleme yapılmış değildir. Fetvalarda, Müslümanlarla birlikte yaşayan zimmîleri yüksek müzeyyen evler yapmaktan men eden idarecilerin ecir alacağından bahsedilmektedir.²²⁴

Osmanlı Devleti uygulamasına gelince, gayrimüslimlerin evlerinin Müslümanların evlerinden yüksek olmaması, en azından aynı seviyede olmaları gerektiğine ilişkin emirlerin verildiğine rastlamaktayız. Kadılara gönderilen hükümlerde, etraftaki evlerden yüksek olarak yapılan zimmî evlerinin yıktırılması istenmiştir.²²⁵ Aynı şekilde kale duvarlarını bozarak üzerlerine ev yapıp Müslümanların evlerinden yüksek binalar inşa eden gayrimüslimlerin bu gibi hareketlerine, gayrimüslim evlerinin Müslümanlarınkinden yüksek olamayacağı gerekçesiyle mani olunması istenilmiştir.²²⁶ Sharon, 1570'lerde Selanik ve İstanbul'da oturan Yahudilerin evlerinin bir ihtişam abidesi olup sadrazam ve nazırların evleriyle yarıştığından söz etmektedir.²²⁷ 18. yüzyıla ait belgelerde evlerin yüksekliğine dair kayıtlar vardır. Buna göre Müslümanların evleri oniki, gayrimüslimlerinki dokuz zira' yükseklikte olacaktır.²²⁸ Da-

²²² *Külliyyat-ı Kavanin*, c.15, nr.4519, t. 1286.

²²³ Augustinos, G, *a.g.e.* s. 30.

²²⁴ Akgündüz: *Kanunnameler*, c.4, s. 44.

²²⁵ *MD*, c.5, hk.nr:313, t. 973/1565.

²²⁶ *MD*, c.43, hk.nr:6, t. 988/ 1580.

²²⁷ Sharon: *a.g.e.*, s. 49.

²²⁸ Ahmed Refik: *Onikinci Asr-ı Hicride...*, s. 83, t.1137; *Güleryüz: a.g.e.*, s. 174; Sharon: *a.g.e.*, s. 83.

ha sonraki yıllarda yükseklik oranlarının biraz değiştiği, Müslümanların yine oniki gayrimüslimlerin ise on zira' yüksekliğinde evler yapabilecekleri ifade edilmektedir.²²⁹ Hicrî 1242 (m.1836) tarihlerinde Müslümanlara ait binaların yüksekliklerinin ondört, gayrimüslimlere ait olanların ise oniki zira' olacağı belirtilmiştir.²³⁰

Evlerin rengi konusuna gelince, Mansel, evin sahibi Hıristiyan ise farklı binalar gibi görünmesini sağlamak amacıyla aynı yapının değişik renklerle boyandığını ifade etmektedir.²³¹ III.Selim devrine ait bir fermanla padişah Müslüman evlerinin gayrimüslimlerin evleri gibi siyah veya lacivert renge boyanmamasını, gayrimüslimlerin evlerinin siyah olmasını istemiştir.²³² Bu ayırımın amacı Müslüman ile Müslüman olmayana ayırdetmektir.

c. Gayrimüslimlerin İcra Ettikleri Görevler

Osmanlı Devletinde gayrimüslimlerin icra ettikleri görevler, onların devlet ve Müslüman halkla münasebetlerinin muhtevasını belirtmesi açısından önemlidir. I. Murad'ın ordusunda harağgüzar beyliklerin gönderdiği önemli miktarda Hıristiyan yardımcı kuvvetler bulunmaktaydı. Mühimme defterlerinde yer alan hükümler zımmîlerin orduda yer aldığını ve subaşı olarak görev yaptığını da göstermektedir.²³³ Bu dönemlerde dinleri gayrimüslimlerin Osmanlı ordusuna girmesine engel teşkil etmemiştir. Osmanlılar Balkanları fethederken bu bölgedeki bir kısım Hıristiyan feodal beyler sipahi olarak görev yapmışlardır.²³⁴ Hıristiyan sipahiler, tevcih, intikal gibi timarla ilgili konularda Müslümanlarla aynı muameleye tâbi tutulmuşlardır.²³⁵ Hıristiyan sipahilerden başka

²²⁹ *Ahkam 2*, ss. 58-59, t.1168 (1755).

²³⁰ *Külliyat-ı Kavanin*, c.3, nr.4816, t.1242.

²³¹ Mansel: *a.g.e.*, s.154

²³² *H.H. nr.9415*, t.1203; Karal, E. Z.: *Selim III'ün Hattı Hümayunları Nizam-ı Cedid (1789-1807)*, TTK Yay., 2.bs., Ankara, 1988, s. 103.

²³³ *MD*, c.4, hk.nr:664, t. 967/1560; *MD*, c.1, hk.nr:952, t. 961/ 1554; *MD*, c.15,hk.nr:654, t. 979/ 1571.

²³⁴ Duka, Ferit: "XV-XVIII. Yüzyıllarda Arnavut Nüfusunun İslamlaşması Süreci Üzerine Gözlemler", *OTAM*, s.2, Ankara, 1991, s. 65; Ercan: "Devşirme Sorunu...", s. 703.

²³⁵ İnalıcak: *Fatih Devri Üzerinde...*, s. 166.

Metropolit ve Piskoposlara da timar verilmiştir.²³⁶ Osmanlı ordusunda savaşçı gruplardan birisi de voynuklardı. Yahudilerin de 15. yüzyılın sonlarında barut imali ve top dökümü konularında Osmanlı ordularında istihdam edildiği görülür.²³⁷

Gayrimüslimlerin yaptıkları işler ve istihdam sahaları çok çeşitlidir.²³⁸ Fatih döneminde devlet Hıristiyan teb'adan değişik amaçlarla yararlanmıştı. Hıristiyanlar asayişin temininde kullanıldıkları gibi, derbendçilik, gümrük emniyeti, esir pazarı kethüdalığı da yapmışlardır.²³⁹ Zimmîlerin istihdam edildiği işlerin başında kethüdalık, kalfalık, iskele ve gümrük emniyeti, mültezimlik ve mukataa emniyeti gelmektedir.²⁴⁰ Sefer mimarlığı, kalelerde yay ve ok tamircisi olarak, top arabası imali, kışın kale burcuna yağın karları süpürme işinde ve çukacı olarak çalışmışlar, dergâh-ı mualâ çavuşu olarak görev yapmışlardır. Devlet adına bir kısım alışverişlerde, şehrin zahiresinin tedarikinde ve hatta ehl-i vukuf (bilirkişi) olarak yine gayrimüslimler kullanılmıştır. Peremecilik, bakkalık, hamallık, doğancı ve topçu hizmeti, sirmakeşlik, nalıncılık, kemhacılık ve mirî bazergânlık gibi işlerde çalışmışlardır.²⁴¹ Gay-

²³⁶ İnalçık: *Fatih Devri Üzerinde...*, s.144-159; Lewis, B: *Çatışan Kültürler (Keşifler Çağında Hıristiyanlar, Müslümanlar, Yahudiler)*, çev.N.El-Hüseyni, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 12-13.

²³⁷ Ercan: *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar*, TTK yay., 2.bs, Ankara, 1989, s.10; Güleriyüz: a.g.e., s. 63.

²³⁸ Mansel:a.g.e., s. 113; Akdağ: *Türkiyenin İktisadi ve İctimai Tarihi 1 (1243-1453)*, İstanbul, 1995, s. 17.

²³⁹ T.S.A.,E.nr. 10737/2, t. 860; Akgündüz: *Kanunnameler*, c.1, ss. 411, 422, 495; c.2, ss. 235, 357; c.3, s. 493.

²⁴⁰ MD, c.24, hk.nr:142, t.981/1574; MD, c.28, hk.nr:766, t.984/1576; MD, c.28, hk.nr:943, t.984/1576; MD, c.24, hk.nr:49, t. 981/1574; MD, c.40, hk.nr:730, t. 987/1579; MD, c.41, hk.nr:213, t.987/1579; MD, c.7, hk.nr:1338, t.975/1568; T.S.A., E.nr.5209/4, t.982; H.H. nr.33903, t.1240; H.H. nr.23968, t.1250; T.S.A., E.nr.5223/32, t.1062; T.S.A., E.nr.11888, t.1023; T.S.A., E.nr.9298/26-42, t.1036-1037; T.S.A., E.nr.10152/26, t.1058; T.S.A., E.Nr.9286/3, t.1060; T.S.A., E.nr.5647, t.yok; *Selânikî Mustafa Efendi: Tarih-î Selânikî*, s.763; A. Refik: *Onuncu Asr-ı Hicride ...*, s. 124, t.990 (1582).

²⁴¹ MD, c.2, hk.nr:621, t. 963/1556; MD, c.15, hk.nr:18, t. 979/1571; MD, c.4, hk.nr:1870, t. 968/1561; MD, c.21, hk.nr:36, t. 980/1572; MD, c.6, hk.nr:1003, t.972/1565; MD, c.34, hk.nr:143, t. 986/1578; MD, c.52, hk.nr:178, t. 991/1583; MD, c.19, hk.nr:126, t.980/ 1572; MD, c.5, hk.nr:164, t.973/1565; MD, c.14/1, hk.nr:431, t. 978/1570; MD, c.33, hk.nr:17, t.985/1577; MD, c.37, hk.nr:18, t. 987/1579; MD, c.37, hk.nr:174, t.987/1579; MD, c.52, hk.nr:407, t.991/1583; MD, c.69, hk.nr:448, t.1000/1592;

rimüslimler tercümanlık işi yanında donanmada nefer olarak da kullanılmışlardır. Maslahatgüzar olarak görev yapanlar olduğu gibi son dönemlerde vezir ve vali olarak görev yapan gayrimüslimlere de rastlanır.²⁴² Ermeniler kasaplıkta da kullanılmışlardır.²⁴³ Bütün İmparatorlukta sanatkar ve ticaret erbabı olarak da faaliyet gösteriyorlardı. 17. yüzyılda başkentte Ermeni kiremitçiler, kalemkârlar, keresteciler, eşekçiler ve lağımıcılardan bahsedilmektedir. Ayrıca ipek, keten, muslin dokumacılığında, kumaş ticareti ve nakış işlemede ve terzilikte meşhurdular.²⁴⁴ Ermeniler arasında saray kuyumcuları, darphane nazırları, saray hekimleri, baruthane nazırları bulunduğu gibi, 16. yüzyılda Ermeni mukataa mültezimlerine rastlanmakta ve 19. yüzyılda da Ermeni hariciye nazırları görülmektedir.²⁴⁵ Ekmekçi ustalarının çoğunluğu da Ermeni idi.²⁴⁶ Saray tabib ve cerrahlarının ekserisi Yahudi idi. Yahudi tabiplerin Müslümanlara bakmak üzere görevlendirildiğine de rastlanmaktadır.²⁴⁷ Yahudilerin özellikle kasaplıkta kullanıldığı görülmektedir.²⁴⁸ Yahudiler Osmanlı İmparatorluğunun sonuna kadar tüccar vasıflarını korumuşlardı. Özellikle yün-ipek-keten gibi kumaş veya türban ticareti, sarraflık, kuyumculuk, ciltcilik gibi zenaatlar

Ahmed Refik: Onbirinci Asr-ı Hicride..., s. 21 t.1005; MD, c.58, hk.nr:532, t. 993/1585.

²⁴² T.S.A., E.Nr.1871, t.1183; H.H. nr.28133, t.1253, Mansel: a.g.e., s. 103; H.H. nr.46811, t.1234; Külliyyat-ı Kavanin, c.22, nr.4466, t. 1296 ve Külliyyat-ı Kavanin, c.22, nr.4383, t.1295.

²⁴³ MD, c.5, hk.nr:712, t. 973/1565; MD, c.29, hk.nr:399, t.984/1577; MD, c.58, hk.nr:832, t.993/1585; MD, c.67, hk.nr:47, t.998/1590; MD, c.67, hk.nr:67, t.999/1590; MD, c.67, hk.nr:403, t.999/1591; MD, c.70, hk.nr:249, t.1001/1592; MD, c.67, hk.nr:512, t. 1000/1592; MD, c.71, hk.nr:8, t.1001/1593 .

²⁴⁴ Artinian: a.g.e., s.7-8; Zirojeviç,Olga, "Prizren Şehri, İslamiyet ve Hristiyanlığın Beraber Yaşamının Bir Örneği", XI.TTK Kongresi, Ankara 5-9 Eylül 1990,c.V, Ankara 1994, ss. 2115-2123.

²⁴⁵ Göyünç: a.g.e., ss. 50-52.

²⁴⁶ Hovhannesyan: a.g.e., ss. 22-25; Akçora, Ergünöz: "Harputta 20.yy. Başlarına Kadar Türkler ile Ermeni Toplumunun Sosyo-Ekonomik Durumu ve Ermeni İsyancıları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, s. 58, 1989, ss. 184-188; Eldem, Vedat: *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK. yay., Ankara, 1994, s. 17.

²⁴⁷ MD, c.2, hk.nr:567, t. 963/1556; MD, c.2, hk.nr:1726, t.964/1556; Mantran, R.a.g.e., s.81; C.SIH, nr.1337, t.1268.

²⁴⁸ MD, c.2, hk.nr:1575, t.963/1556; MD, c.58, hk.nr:383, t.993/1585; MD, c.71, hk.nr:8, t.1001/1593.

yanında vergi toplayıcısı olarak da görev yapmışlardır.²⁴⁹ Gayrimüslimlerin Osmanlı Devletinde icra ettikleri en önemli görevlerden birisi de tercümanlıktır. Derya tercümanlıklarına Fenerli Rum beyleri tayin ediliyorlardı.²⁵⁰ 16. yüzyılın başlarından itibaren ihtida eden gayrimüslimler Divan-ı Hümayun tercümanlığına getiriliyordu.²⁵¹ Baştercümanlık makamı pratikte başkentte önde gelen Fenerli Rum ailelerin tekeline geçmişti. Dereceleri Reisülkütabdan sonra gelen tercümanların hemen hepsi 16. ve 17. asırlarda Müslümanlardan olup kendilerine maaş olarak timar verilmekteydi. 19. asrın ilk yarlarına kadar Divan tercümanlığı tamamen Fenerli Rumların elinde kalmıştır.²⁵² Gayrimüslimler mahkemelerde kadı tercümanı olarak da görev yapmışlardır.²⁵³ II. Mahmut Fenerli Rumların tercümanlık tekeline son vermiştir.²⁵⁴ Rum tercümanlara devletin güveni kalmadığından İstavraki beyden sonra Rumların tercüman olarak kullanılmaması kararlaştırılmıştır.²⁵⁵

Gayrimüslimlere çalışma alanında getirilen bazı sınırlamalar sırf gayrimüslim olmadan kaynaklanan yasaklar değildir. Bir bölgede herhangi bir iş belli bir grubun uhdesine bırakılmışsa başka grupların o işe el atmaları yasaklanmıştır. Bazı hallerde, özellikle güvenlik ve Müslümanların zarara uğramalarını önlemek amacıyla

²⁴⁹ Güleriyüz: *a.g.e.*, s. 55; *Bembassa, Esther-Rodrigue, Aron: "19. yüzyıl Sonunda Türkiye'deki Yahudi Esnafı"*, çev. Levent Yılmaz, *Tarih ve Toplum*, c.11, s. 66, y.1989, ss. 22-27; *Yerasimos, Stéphane: "La Communauté Juive D'Istanbul A La Fin Du XVI. Siecle"*, *Turcica*, Tome:XXVII, 1995, ss. 101-130; *Ercan: "Türkiyede XV ve XVI.yüzyıllarda Gayrimüslimlerin..."*, s. 1145; *Güleriyüz: a.g.e.*, s.99; *Goffinan, Daniel, İzmir ve Levanten Dünya, (1550-1560)*, T.V.Y.Y, İstanbul 1995, ss. 49, 77.

²⁵⁰ Bağış, A.İhsan: *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler (Kapitülasyonlar, Beratlı Tüccarlar, Avrupa ve Hayriye Tüccarları 1750-1839)*, Ankara, 1983, s. 19; *Bilim, Cahit: "Tercüme Odası"*, OTAM, y.1, s. 1, Ankara, 1990, s. 31; *Ahmet Rasim: Osmanlı Tarihi*, c.6, s. 2099.

²⁵¹ Pakalın, M.Zeki: *"Divan-ı Hümayun Tercümanı"*, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c.1, s. 466; *Karal: Selim III'ün Hattı Hümayunları*, s. 183; *Bağış: a.g.e.*, ss. 20-22

²⁵² Halaçoğlu, Y.: *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, 3.bs, TTK Yay., Ankara, 1996, s. 25.

²⁵³ *MD*, c.29, *hk.nr:163*, t. 984/1577.

²⁵⁴ Lewis, B: *İslam Dünyasında Yahudiler*, s. 151; *Bağış:a.g.e.*, s. 21.

²⁵⁵ A.Cevdet Paşa: *Tarih-i Cevdet*, c.11, s. 236.

yasak getirilmiştir.²⁵⁶ Yasağın sebebi dini bir ayırım değil devletin güvenliği meselesi ile ilgilidir.

Farklı mezheplere mensup Hıristiyanlara kendi mezheplerinden olan kethüdalar tayin edilmekteydi.²⁵⁷ 17. yüzyılın ortalarına kadar Müslüman ve Hıristiyanlar herhangi bir ayırım olmaksızın aynı esnaf birliklerine tâbi idiler. Osmanlı Devleti bu esnaf birliklerini üyelerin dinine bakmaksızın teşvik etmişti. 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren değişik esnaf gruplarındaki Müslüman ve Hıristiyanlar arasındaki ilişkiler bozulunca ayrı Hıristiyan esnaf birliklerine devletçe izin verilmişti. Esnafın kâhyaları bölgenin paşası tarafından görevlendiriliyor, ancak onun seçimini esnaf yapıyordu.²⁵⁸ Aynı esnaf grubuna dâhil olan Müslüman ve gayrimüslimler için kethüda tayini gerektiğinde hangi kesim ekseriyeti teşkil ediyorsa kethüdanın da o grup içerisinde seçildiği görülmektedir.²⁵⁹ Tanzimatla birlikte gayrimüslimlerin devlet memurluklarına daha fazla sayıda dâhil oldukları görülmektedir.²⁶⁰

d. Gayrimüslimlerin Köle ve Cariye Kullanmaları

Osmanlı Devletinde gayrimüslimlerin köle ve cariye kullanımı konusunda değişik dönemlerde farklı düzenlemeler karşımıza çıkar. Fetvalarda zimmîlerin köle ve cariye kullanmamaları konusunda devlet başkanınca emir verildiğinde, buna aykırı davranışların tazir ve hapisle cezalandırılması gerektiği ifade edilmiştir.²⁶¹ Gayrimüslimlerin köle ve cariye kullanımı konusunda belirleme hakkı devlet başkanına aittir. Osmanlı Devletinde gayrimüslimlerin Müslümanlar gibi köle ve cariye sahibi olma meselesini düzen-

²⁵⁶ MD, c.47, hk.nr:259, t. 990/1582; MD, c.5, hk.nr:470, t.973/1565; MD, c.9, hk.nr: 127, t.977/1570; MD, c.26, hk.nr:205, t. 982/1574; bkz. MD, c.35, hk.nr:537, t. 986/ 1578.

²⁵⁷ MD, c.3, hk.nr:113, t.966/1559; MD, c.3, hk.nr:121; MD, c.2, hk.nr:994, t.963/1556; İnalçık: "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler, Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler, Belgeler, XV/19, 1993, s. 67, 91 nr'lu hüküm.

²⁵⁸ Artinian: a.g.e., s.24-26; Mansel: a.g.e., s.113; Akdağ: *Türkiyenin İktisadi ve İctimai Tarihi 2*, s.24; Şhpuza, *Gazmend: "Arnavutluk'ta Yahudiler"*, *Osmanlı Araştırmaları (The Journal of Ottoman Studies)* xii, İstanbul, 1993, s. 41.

²⁵⁹ Ahmed Refik: *Onbirinci Asr-ı Hicride....*, s. 55, t. 1067.

²⁶⁰ Findley, Carter V., *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform Babıalı (1789-1922)*, İstanbul 1994, s.175-176

²⁶¹ Düzdağ: a.g.e., s.94; Akgündüz: *Kanunnameler*, c.4, s. 41.

leyen en eski belge Galata zimmîlerine verilen ahidnamedir. Bu ahidnamede, Galata zimmîlerinin ellerindeki köle ve cariyelere sahip olabilecekleri ifade edilmiştir. Bursa İkizce Hassı Kanunnamesinde, Müslüman olmuş cariyelerin ancak Müslüman taliplilere verilmesi, dışarıdan bir kimseye verilmemesi emredilmiştir.²⁶² Bu hükümden anlaşıldığı kadarıyla Müslüman olan köle ve cariyelerin gayrimüslimlere verilmesi söz konusu olmamaktadır.

Osmanlı uygulamasında 16. yüzyılda genellikle gayrimüslimlerin köle ve cariyeye sahibi olabilmelerine devletin sıcak bakmadığı görülmektedir. Hükümlerde Yahudi ve Hıristiyanların ellerindeki esirlerin alınıp Müslümanlara satılması istenmiş, gayrimüslimlerin esir istihdamı yasaklanmıştır. Hem bilfiil esir olanların hem de azatlı esirlerin gayrimüslimler tarafından istihdamı yasaklanmıştır.²⁶³

Galata zimmîlerine verilen ahitnamede bir sınırlama yokken daha sonraki dönemlerde böyle bir sınırlama getirilmesinin sebebi daha çok dinî bir takım endişelerden kaynaklanmaktadır. Yahudi ve Hıristiyanlara esir satılması ve bunların esir kullanmaları yasağının temel gerekçesi olarak, onların ellerindeki esirlerin Müslüman olmalarına engel olmaları gösterilmiştir. Yahudilerin Müslüman cariyeleri dövdükleri haber alındığında bu tür fiiller kesin olarak men edilmiş ve Müslüman cariyeye kullanmaları yasaklanmıştır. Yahudi ve Hıristiyanların Müslüman köle ve cariyeye almalarının başlıca sebebi “tahfif-i din ve ihanet-i müslimin” idi.²⁶⁴ I. Ahmet de 1605 yılında bir emir çıkararak kızılbaşların, yabancı elçilerin ve yahudilerin esir satın almalarını yasaklamıştır.²⁶⁵ Sonraki yüzyıllarda Rum, Ermeni ve Yahudilerin Müslüman olmayan köle ve cariyeye istihdam etmelerine izin verildiği görülmektedir. Ancak gayrimüslimlerin bu dönemde de yaşı küçük olan cariyeye ve kölele-

²⁶² Akgündüz: *Kanunnameler*, c.1, s. 612.

²⁶³ MD, c.3, hk.nr:525, t. 967/1559; MD, c.40, hk.nr:739, t. 987/ 1579; MD, c.3, hk.nr:744, t. 967/1560.

²⁶⁴ MD, c.6, hk.nr:1197, t. 972/ 1565; Ahmed Refik: *Onuncu Asr-ı Hicride...*, s. 50; MD, c.9, hk.nr:14, t. 977/ 1570; MD, c.43, hk.nr:71, t.988/ 1580; MD, c.73, hk.nr:884, t. 1003/1595; MD, c.73, hk.nr:465, t. 1003/ 1595.

²⁶⁵ Sharon: *a.g.e.*, s. 81; Güleryüz: *a.g.e.*, s. 148.

ri kullanmaları, sahiplerinin dini ile tedeyyün edecekleri gerekçesi ile yasaklanmış, sadece Müslüman olmayan büyük köle ve cariyeye kullanabilecekleri kabul edilmiştir.²⁶⁶

Meselenin bir diğer boyutu da, cariyelerin efendileriyle olan ilişkileri açısından gündeme gelmiştir. Gayrimüslim efendi ile Müslüman cariyeye ilişkisinin doğru bir münasebet olarak kabul edilip edilemeyeceği konusu, cariyelerin istifraş edildiği de dikkate alınarak bunun İslamın izzetine dokunan bir yönü olduğu kabul edilmiştir. Devletin mühtedi cariyeyi sahibinden çekip alması, onun mülkiyet hakkına tecavüz olacağı için bu konuda devlet öncelikle zimmîlerin elinde iken ihtida eden cariyeleri tesbit ederek mahkeme kayıtlarına göre durumlarını tescil ediyordu. Daha sonra bu cariyelerin sahiplerinden onları Müslümanlara satmaları isteniyordu. Böylece zimmîlerin mülkiyet haklarına dokunulmamış cariyeler de korunmuş oluyordu.²⁶⁷

e. Gayrimüslimlerin Kılık ve Kıyafetleri

İslamın ilk dönemlerinde gayrimüslimlerle Müslümanların kıyafetlerinin ayrılmasını mecburi kılan bir düzenleme olmayıp, bu konudaki uygulamalar daha sonraki İslam devletleri zamanında, farklı ihtiyaçların gereği olarak yerleşmiştir. Mardin'e göre İmparatorluk'taki tabakalaşma psikolojisinin ayırmedici bir özelliği de, yönetici sınıf üyelerinin "herkesin kendi yerini bilmesine" verdikleri önem ve gösterdikleri özendir. Bu, özellikle belli bir meslekten olanların zanaatlerini belirleyen bir işaret taşımaları ya da belli bir "millet" in üyelerinin ayırmedici giysiler içinde dolaşmalarını ya da alt sınıfların seçkinlerce giyilen kıyafetleri giymemeleri gibi konular üzerinde ısrarla durulması biçiminde ortaya çıkar.²⁶⁸ Shaw'a göre de "Osmanlı elbise kuralları bir ayrımcılık olarak değerlendirilmiştir. Hâlbuki elbiseler yönetici sınıf arasında da rütbe ve ait olunan sınıfa göre farklıydı." ²⁶⁹ Genel olarak bu uygulamanın

²⁶⁶ Ahmed Refik: *Onikinci Asr-ı Hicride...*, s. 50, t. 1126.

²⁶⁷ Çetin: *a.g.e.*, ss. 95-96.

²⁶⁸ Mardin, Şerif, *Türkiyede Toplum ve Siyaset, Makaleler I, 5.bs., İstanbul 1995*, ss. 100-101.

²⁶⁹ Shaw: *a.g.e.*, ss. 78-80.

amacı kişi ve grupları birbirinden ayırt etme ve güvenliği daha kolay sağlayabilmektir.²⁷⁰

Osmanlı uygulamasına bakıldığında, II. Murad'ın Makedonya'yı fethettiğinde gayrimüslimlerin giyim kuşamı konusunda bir ferman yayınladığı rivayet edilmektedir. Buna göre Hıristiyanlar mavi Yahudiler sarı başlık ve uzun elbise giymek zorundaydı.²⁷¹ Konulan bu kurallar çok katı uygulanan kurallar değildi. Daha çok belli kriz dönemlerinde konulan kurallar olarak karşımıza çıkmaktadır. 15. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı İmparatorluğunda gayrimüslim halk büyük ölçüde giyiniş ve davranış serbestisi içindedir.²⁷² Özellikle ilk dönemlerde giyim-kuşamda pek fark olmamış, gayrimüslim topluluklar Müslümanlar gibi giyinmeye başlayınca arada bir fark oluşturmak için özellikle renk üzerinde durularak bir takım kısıtlamalar konulmuştur.²⁷³ 16. yüzyılda Türkler beyaz, Yahudiler sarı, cerrah olanlarsa kırmızı sivri külahlar takmaktaydılar. Yahudiler bunları uygulamamanın çaresini ararken, resmi merciler de bu emirleri çok sıkı uygulamıyorlardı.²⁷⁴ Bazı belgelerde yer alan ifadelerle bakılırsa Fatih döneminde yahudiler kırmızı şapka, siyah başmak, Hıristiyanlar ise siyah şapka giymekte olup her iki taifenin tülbind sarması ise yasaklanmıştır.²⁷⁵ Emrin birer suretinin Edirne, Bursa ve Selanik gibi şehirlere gönderilmesi, bu uygulamanın adı geçen şehirlerde de uygulandığına işaret eder. Bu konuda 16. yüzyılda zaman zaman fermanlar çıkarılmış ve Müslümanların kavuk ve ayakkabılarının sarı, Ermenilerin şapka ve ayakkabılarının kırmızı, Rumlarınki siyah, Yahudilerinki mavi olması emredilmiştir.²⁷⁶

Cohen, 16. yüzyılda Kudüs'te, komşularının Yahudileri yüzlerinden ve isimlerinden tanıyabildiklerini ve sakalın onlar için ayı-

²⁷⁰ Yücel, Y-Sevim, A, *Klasik Dönemin Üç Hükümdarı, Fatih-Yavuz-Kanuni*, TTK, Ankara 1991, s. x; Ayrıca bkz. Lewis, B: *İslam Dünyasında Yahudiler*, s. 48.

²⁷¹ Goodblatt, M S, *Jewish Life in Turkey in the XVIth Century*, New York 1952, s. 127.

²⁷² Ercan: "Türkiyede XV ve XVI.yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukuki...", s. 1139.

²⁷³ Ercan, Yavuz, "Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku", *OTAM*, 1/1, Ankara 1990, s. 122.

²⁷⁴ Sharon: *a.g.e.*, ss. 64, 152-154; Gülleryüz: *a.g.e.*, s. 101.

²⁷⁵ MD, c.39, hk.nr:556, t. 988/ 1580; MD, c.39, hk.nr:561, t.988/1580.

²⁷⁶ Çetin: *a.g.e.*, s. 30.

ricı bir işaret olduğunu fakat şüpheden uzak olmak için yahudilerin sarı türban takmaları gerektiğini ifade etmektedir. Sarı renk İslam ülkelerinde daha önceki dönemlerde de yahudileri ayırmak için kullanılan bir renkti.²⁷⁷ 1742'de Sadrazam Hıristiyan ve Yahudilerin kürk ve bazı renkleri giymelerini yasaklamıştı.²⁷⁸ Ricaut, Türklerde kişilerin din ve mesleğinin sarık biçiminden anlaşıldığını, Hıristiyan Ermeniler ile Rumların Türk kıyafeti giyme konusunda aşırı hevesli olduğunu söylemektedir.²⁷⁹ 17. yüzyılın ortalarında Thevenot, bazı renkler hariç, Rumların Türklerle aynı tip elbiseleri giydiğini, ister Hıristiyan ister Yahudi olsun başlarına giydikleri serpuşlarda ve elbiselerinde yeşil kullanmağa cesaret edemediklerini, fakat yeşilin dışında diğer bütün renkleri kullanabildiklerini, kırmızı veya sarı kullanmalarının da onlar için tehlikeli olduğunu, Hıristiyanların sarı pabuç giyemedikleri, sadece kırmızı pabuçlar giyebildiklerini söylemektedir.²⁸⁰ Mantran'a göre, 16. ve 18. yüzyıllara ait hükümler Hıristiyanlar ile Yahudilerin Müslümanlar gibi giyinmelerinin yasak olduğunu göstermektedir. Bu da onların Müslümanlarla aynı biçimde giyinme eğiliminde olduklarına işaret etmektedir.²⁸¹ Türkler tarafından ele geçirilen bazı bölgelerde kilise adamlarının Türkler gibi giyindiğine dair 1437 yılına ait kayıtlara rastlanılmaktadır.²⁸² Osmanlı İmparatorluğunda konsolosluk tercümanlarının sarı ayakkabı ve hatta Müslümanlara mahsus sarığı giyme imtiyazları vardı.²⁸³ Gayrimüslim erkeklerin elbiselerinin son derece sade olması göze batıcı olmaması ve koyu renkli olması şarttı. Bu kaideler hükümet merkezinde titizlikle tatbik edilmekte, eyaletlerde ise sertlik derecesi

²⁷⁷ Cohen: *Jewish Life under.*, ss. 72-79.

²⁷⁸ Olson, Robert W: "Jews, Janissaries, Esnaf and Revolt of 1740 in Istanbul", *JESHO*, vol:XX, 1977, ss. 199, 206; *Güleyüz: a.g.e.*, s. 173; *Ali Rıza Bey (Balıkhane Nazırı): Bir Zamanlar İstanbul*, hz.N.Ahmet Banoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser nr.11, bsyeri ve tarih yok, s. 199.

²⁷⁹ Ricaut, P: *Türklerin Siyasi Düsturları*, hz. M.R. Uzmen, Tercüman 1001 Temel Eser nr.81, s. 141.

²⁸⁰ Thevenot: *a.g.e.*, ss. 145, 198.

²⁸¹ Mantran: *a.g.e.*, s. 23, 18 no'lu dn ve s. 31, 55 nr'lı dn; *Benbassa, Esther, Son Osmanlı Hhanbaşısının Mektupları, İstanbul 1998*, s. 17.

²⁸² Ercan: "Devşirme Sorunu...", ss. 685-686.

²⁸³ İnan, Kenan, "Osmanlı Döneminde Yabancı Elçilik ve Konsolosluklarda Görevli Tercümanların Statüleri", *Tarih ve Toplum*, XXVI/154, Ekim 1996, s. 7.

valilerin, kadınların ve devlet memurlarının tutumuna bağlı kalmaktaydı. Ege denizi adalarında ise büyük bir serbestlik göze çarpmaktaydı.²⁸⁴ 18. yüzyılın başlarında Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman kadınların giyimleriyle alakalı bir emirname yayınlanarak Hıristiyanların ve Yahudilerin sarı terlik (çedik), kırmızı kumaştan veya Tatar modasına uygun olarak şeritlerle süslü kalpaklar giymeleri yasaklanmış, ayaklarını ve başlarını ancak siyah deri ve siyah kumaştan yapılmış çedik ve başlıklarla örtmeleri emredilmiştir.²⁸⁵ 18. yüzyılın sonlarına doğru kılık kıyafete ilişkin sınırlamaların devam ettiği, ehl-i zimmet yahudi ve hristiyanların elbise ve görünüşlerinde ehl-i islama benzer bir tarz içerisinde olmalarını gerektiği benimsenmiştir.²⁸⁶ III. Selim dönemindeki bir hatt-ı hümayundan anlaşıldığına göre ehl-i zimmet reayanın yeşil kalpak, beyaz şurta, kızıl yemeni giymeleri yasaklanmış sadece mâifota ve beyaz kızıl kenarlı fota sarınıp kalyoncu heyetinde gezmemelerine ihtimam olunması emredilmiştir.²⁸⁷ 1807'de ise Sadaretten İstanbul kadılığına yazılan bir buyrulduda, Rum, Ermeni ve Yahudilerin kendilerine alamet olan özel kıyafetlerini bir süreden beri değiştirmeye, Müslümanlara mahsus elbiseleri tercih etmeğe, özellikle de kadınların başlarına yeşil sarmaya cesaret ettiklerinin görüldüğü, bunun mutlaka önlenerek, suçlularının cezalandırılması istenmiş, kadı'ya basmacıların, boyacıların, yemenicilerin, tül-bentçilerin kâhya ve ihtiyarları ile Rum ve Ermeni Patriklerini ve Yahudi Hahambaşı ile cemaat başlarını huzuruna çağırıp gayrimüslim erkek ve kadınların Müslümanları takliden giysiler giymemeleri ve hele hele başlarına yeşil sarmamaları için sıkı sıkı tenbihte bulunması emredilmiştir.²⁸⁸ Tanzimatla birlikte bu uygu-

²⁸⁴ D'Ohsonn, *18.Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Adetler*, çev. Z. Yüksel, *Tercüman 1001 Temel Eser*, ty., ss. 84-104.

²⁸⁵ Hammer: *Büyük Osmanlı Tarihi*, c.7, İstanbul 1991, s. 55.

²⁸⁶ Ahmed Refik: *Onikinci Asr-ı Hicride.....*, ss. 182-183, t.1170.

²⁸⁷ H.H. nr.8564, t.1204.

²⁸⁸ Özel: *a.g.e.*, ss. 206-207.

lamaların gevşediği, gayrimüslimlerin kıyafetlerine karışılmadığı görülmektedir.²⁸⁹

Konuyla ilgili olarak şeyhülislamlarca verilen fetvaların daha çok Müslüman kıyafetine girmenin doğuracağı hukuki sonuçlarla ilgili olduğu görülmektedir. Özellikle Müslüman kıyafetine giren gayrimüslimlerin sırf bu yüzden Müslüman olmuş sayılmayacağı, ancak kendisine Müslüman olup olmadığı sorulduğunda sırf korkusundan Müslüman olduğunu ifade ederse bu durumda Müslüman sayılacağı konusunda fetva verilmiştir.²⁹⁰

Kılık kıyafet konusundaki temel ayırım öncelikle Yahudi ve Hıristiyanların Müslümanlar gibi giyinmemeleri gerektiği hususudur. Gayrimüslimlerin ipek kaftan, skarlet çuka, sahtiyan ayakkabı, ince sarık sarmaları iyi cins elbise giymeleri yasaklanmıştır. Yahudi ve Hıristiyanlar için ortak yasak iyi libas giyme ve ince tülbend sarmaktır. Hükümlerde oldukça teferruatlı bir biçimde gayrimüslimlerin giyecekleri şeylerin nitelikleri ve renkleri yer almaktadır. Yasakların sebebi dinî olmaktan çok güvenlik ve ekonomik amaçlıdır. Yasağın belli başlı amaçlarından birisi de gayrimüslimlerle Müslümanların birbirlerinden ayırılmasıdır.²⁹¹

Yahudi ve Hıristiyanların giydikleri şeylerde alışılabilen bir tarzın mevcut olduğu anlaşılmaktadır ki bu husus belgelerde “kadimden giyegeldikleri üzere” şeklinde ifade edilmektedir. Bu düzenleme birçok hükümde yer almaktadır ve bunların çoğunda gerekçe, gayrimüslimlerin tarz olarak Müslümanlara benzememeleri, “kadimül eyyamdan keferen nasıl giyiniyorsa öyle giyinmeleri”, “ehl-i islama müşabih enva-ı etvar içinde olmamaları”dır. Bu hükümlerden genel olarak Hıristiyan ve Yahudilerin yollarda ve şehirlerde beyaz sarıkla dolaşmaları sebebiyle Müslümanlardan

²⁸⁹ Çiçek, Kemal: “Osmanlılar ve Zimmiler, Papa Pavlos’un İslama Hakaret ya da Renklere İsyanı”, *Toplumsal Tarih*, s. 25, 1996, s. 28; *Edmondo De Amicis: İstanbul (1874)*, çev.B. Akyavaş, 1.bs., Ankara, 1981, s. 179.

²⁹⁰ Düzdağ: *a.g.e.*, s. 89.

²⁹¹ *MD, c.12, hk.nr:117, t. 978/ 1571; MD, c.7, hk. nr.1270, t. 975/1568; MD, c.7, hk.nr: 1989, t. 976/ 1568; MD, c.31, hk.nr:698, t.985/1577; MD, c.33, hk.nr:422, t.985/1577; MD, c.35, hk.nr:537, t. 986/1578; MD, c.36, hk.nr:129, t.986/1579; MD, c.14/1, hk.nr:966, t.978/1571.*

ayırdedilemediği belirtilerek beyaz sarık sarmalarının yasaklandığı anlaşılmaktadır. Hıristiyan ve Yahudilerin çarşılarında süslü ve pahalı elbiseler giyerek Müslümanlardan daha gösterişli bir tarz içerisinde olmamaları gerektiği belirtilmiştir.²⁹²

Bazı hizmetleri yerine getiren gayrimüslimlere kıyafetlerinde ve bineklerinde serbestlik tanınmıştır. Özellikle tabipler bu imtiyazlardan yararlanmaktaydılar.²⁹³ Bu imtiyazdan yararlanan bir diğer grup ise Divan tercümanlarıdır. Tercümanlarla beraber onların kapıoğlanı, yazıcısı, yeğeni ve damadı gibi yakınlarına da muafiyet tanındığı görülmektedir.²⁹⁴ Konsolos tercümanlarının ise bu imtiyazdan yararlanmadığı görülmektedir. Osmanlı tebası olup Frenk kıyafetinde gezen konsolos tercümanlarının bu hareketlerine izin verilmemiştir.²⁹⁵ Devlet hizmetinde çalışanlara izin verilmesi kılık kıyafet konusundaki ayırımın kaynağı ve sebebinin dini olmadığını göstermektedir. Çünkü dini bir mecburiyet olsa gayrimüslimlerin devlet hizmetinde çalışmaları onları böyle bir mükellefiyetten kurtaramayacaktır. Kıyafet konusunda getirilen bir takım düzenlemelerin doğrudan doğruya hakkında düzenleme yapılan kişilerin dinleri ile bir bağlantısı yoktur. Örneğin voynukların kıyafetlerine ilişkin düzenlemelerde bu durum açıkça görülmektedir.²⁹⁶ Kıyafet konusundaki düzenlemelerin güvenlik amacı ile yapıldığını gösteren hükümler de vardır. Bu düzenlemelerde temel gerekçe olarak birtakım suçların işlenmesi halinde suçu işleyenlerin tesbitinde zorluk doğması gösterilmiştir.²⁹⁷ Bunun yanında değişik meslek mensuplarının kıyafetlerinin de düzenlendiği görülmektedir. Bu gibi durumlarda her sınıfın kendisine mahsus elbiseyi kullanması gerektiği belirtilmiştir.²⁹⁸

²⁹² MD, c.31, hk.nr:487, t. 985/1577; MD, c.73, hk.nr:794, t.1003/1595; MD, c.35, hk.nr:973 t. 986/1578; Ahmed Refik : *Onbirinci Asr-ı Hicride.....*, s., t.1040.

²⁹³ Ahmed Refik: *Onikinci Asr-ı Hicride.....*, s.20, t.1107.

²⁹⁴ H.H. nr.9781, t.1203; H.H. nr.9782, t.1203; H.H. nr.9782, t.1203; H.H. nr. 56624, t.1206; H.H.nr.54918, t.1204.

²⁹⁵ *Külliyat-ı Kavanin*, c.2,nr.2786, t.1180.

²⁹⁶ MD, c.43, hk.nr:86, t. 988/1580.

²⁹⁷ MD, c.28, hk.nr:432, t. 984/1576.

²⁹⁸ Ahmed Refik: *Onüçüncü Asr-ı Hicride*, s.11, t.1229.

Sadece Müslümanlarla zimmîler arasında değil, harbîlerle zimmîler arasında da kıyafet farkı olup zimmîlerin harbîler gibi giyinemeyeceği belirtilmiştir:²⁹⁹ Osmanlı Devletinin son dönemlerinde bile kılık-kıyafete ilişkin düzenlemelerde bulunduğu ve Hristiyanların şapka giymelerinin muamelat-ı zabt ve adliyece müşkilatı mucip olduğundan şapka giymeleri yasaklanarak bütün teb'anın fes giymesinin emredildiği görülmektedir. Bu dönemde artık farklı şapkaların giyilmesi değil aynı fes'in giyilmesi emredilmektedir.³⁰⁰

f. Meyhaneler ve Şarap İçme

Gayrimüslimlere getirilen sınırlamalarda meyhane ve şarap konusu ayrı bir özellik arzeder. Özellikle İslam hukukunda, gayrimüslimlerin kendi dinlerine göre yasaklanmamış olan şarabı içebileceklerinin kabul edilmiş olması sebebiyle Osmanlı Devleti uygulamasında da gayrimüslimlerin meyhane açabileceği ve şarap içebilecekleri kabul edilmiş fakat bunlar bazı kayıtlamalara tâbi tutulmuştur. Çeşitli tarih kitapları, hatırat ve seyahatnamelerde konuyla ilgili açıklamalar yer alır.³⁰¹ 1613'de meyhanelerin kapatılıp aynı zamanda hazineye yılda 100 yük akçe getiren Hamr Emanetinin ilga edildiği ifade edilmektedir.³⁰² D'Ohsonn, bu olaya işaret ederek III. Mehmed'in 1596'da I.Süleyman'ın yasağını sert bir irade ile yenilediğini, I. Ahmet'in ise bu hususta ondan da ileri gittiğini ifade etmektedir. Bu hükümdar 1613 yılında İstanbul'da ve bütün imparatorlukta meyhaneleri yıktırılmış, şarap ve her türlü sarhoş edici içkilerin fiçilerini parçalamıştı. Şarap ticareti üzerine halkın haklarının koruyucusu olan Şarap emini mansıbını da lağvetmişti. IV. Murat ise en ağır darbeyi indirdi. 1633'te şarabı yasak eden kanunu yeniledi, yasaklara uymayanlara ölüm cezası koydu. IV. Murat'tan sonra gelen bütün hükümdarlar onun yasaklarına

²⁹⁹ H.H. nr.9482, t.1204.

³⁰⁰ YA.RES. Meclis-i Mahsus 272, t.1312.

³⁰¹ Goffman: *İzmir ve Levanten Dünya*, s. 37, ss. 103-104; *Thevenot: a.g.e.*, s. 75; *Mantran: a.g.e.*, s. 73; *Lewis, Raphaela, Osmanlı Türkiyesinde Gündelik Hayat, çev. M.Poroy, İstanbul 1973, s. 145; Baron De Tott: a.g.e.*, ss. 109-110.

³⁰² *İstanbul, İA*, c.5, s. 1214/5.

riyet ettiler.³⁰³ 1688’de Hamr Emaneti yeniden kurulmuştur. Ancak Hamr Emaneti iki yıl sonra ilga olunarak İstanbul, Eyüp, Galata ve Üsküdar’daki meyhaneler kapatılıp alenen içki içilmesi yasak edilmiştir.³⁰⁴

Fetvalarda İslam beldesindeki zimmîlerin fesad çıkarmamak kaydıyla kendileri için yeterli miktarda şarabı evlerinde bulundurabilecekleri, fakat şayet ehl-i İslama satmaya kalkışır veya bu konuda devletce konulan kurallara uymazlarsa şaraplarının dökülebileceği ve şarap içmekten men edilebilecekleri, şarap içme ehl-i zimmetin dinlerinin bir gereği olmadığı için bu konudaki yasakların hükkam için herhangi bir sorumluluğa yol açmayacağı, tazmin mükellefiyetinin ancak şaraplarının herhangi bir maslahata mebni olmaksızın dökülmesi halinde söz konusu olabileceği hasbeten lillah dökülen şaraplar için tazmin gerekmeyeceği belirtilmiştir.³⁰⁵

Fatih dönemine ait İstanbul Gümrüğü Kanunnamesinde Müslüman, Ermeni ve Yahudilerin getirdikleri şıraları amiller vasıtasıyla ve ancak onların denetiminde taşıyacakları ve gayrimüslimlerin kendi mahallelerindeki meyhanelerden başka bir yerde şaraplarını satmamaları, satarlarsa bunlara el konulacağı belirtilmiştir. II. Bayezid Kanunnamesinde şarap içme cezası olarak gayrimüslimlerden Müslümanlardan alınan cezanın yarısının alınacağı şeklinde bir hüküm yer almaktadır. Bu hükmü alenî şarap içme cezası olarak anlamak gerekir. Yoksa gayrimüslimlere içkiyi yasaklayan bir hüküm olarak anlamak doğru olmaz. 1507 tarihli II. Bayezid’e ait olan İçki Yasaknamesi bu konuda önemli hususlar içermektedir. Bu kanunname, şehir, kasaba ve köylerde düğün ve toplantılarda aleni içki içmeyi ve İslama aykırı hususları yasaklamaktadır. Kanunnamelerde satılan şaraplardan alınacak vergi miktarları gösterilmektedir.³⁰⁶ Bu hükümler bu dönemde gayrimüslimlerin şaraplarını satabildiklerini göstermektedir.

³⁰³ D’Ohsonn: *a.g.e.*, ss. 46-49; Gülerüz: *a.g.e.*, s. 174; Lamartine, A., *Türkiye Tarihi*, c.5, Hz.M.R.Uzmen, Tercüman 1001 Temel Eser nr.42, s. 1202.

³⁰⁴ *İstanbul, İA*, c.5, s. 1214/16.

³⁰⁵ Düzdağ: *a.g.e.*, ss. 95-96.

³⁰⁶ Akgündüz: *Kanunnameler*, c.1, ss. 423-424, 431, 490; c.2, ss. 42, 230, 472, 500; c.3, ss. 270, 276, 414, 442.

Uygulamada meyhanelere sıcak bakılmadığı görülmektedir. Şehirlere alenî olarak şarap sokulması yasaklanmıştır. Genellikle alenen şarap satımının yasak olduğu, ancak gayrimüslimlerin kendi ihtiyaçları için şarap getirip birbirlerine satmaları halinde kanuni vergisinin alınacağı bildirilmiştir.³⁰⁷ Cami yakınlarında oturan gayrimüslimlerin evlerini meyhaneye çevirip alenen Müslümanlara şarap sattıkları tesbit edilirse bunları yasaklanacağı belirtilmiştir.³⁰⁸ Müslümanların evleri ile mahkeme olarak kullanılan evlere ve camiye yakın yerlerde aleni meyhanelerin varlığının Müslümanlara zarar verdiği, fık ü fücür ve kavgaya neden olduğu belirtilerek bu tür meyhanelerin kaldırılması bu tür faaliyetlere izin verilmemesi istenmiştir.³⁰⁹ Bu hususta Osmanlı yönetimince kabul edilen kriterler tamamen İslam hukukuna uygundur. Bu kriterlerin başında aleni şarap içilmemesi ve satılmaması gelir. Bir diğer kriter zimmîlerin Müslümanlara şarap satışının yasak olmasıdır.³¹⁰ Şarabın yollarda naklinde etrafa dökülmemesi ve özellikle Müslümanların elbiselerine temas ettirilmemesi gerektiği de birçok hükümde ifade edilmektedir. Şarabın nakledildiği yerlerdeki kadınlara gönderilen emirlerle iskelelerde şarap nakline ilişkin hareketleri gözetim altında tutmaları istenmiştir. Buna muhalif hareket edenlerin tazir ve hapisle cezalandırılacağı belirtilmiştir. Kendi ihtiyaçları için şarap yapan fakat kavgaya ve fesad çıkarmayan gayrimüslimlere müdahale edilmemesi emredilmiştir. Öte yandan aleniyet ilkesini çiğnemeyen ve Müslümanlara şarap satmayan zimmîlere devlet görevlilerinin, sırf para toplamak kasdıyla göre-

³⁰⁷ MD, c.3, hk.nr:525, t. 967/1559; MD, c.3, hk.nr:359, t. 966/1559.

³⁰⁸ MD, c.73, hk.nr:301, t.1003/1594; MD, c.3, hk.nr:1362, t.967/1560; MD, c.6, hk.nr:691, t.972/1565; MD, c.6, hk.nr:1310, t.972/1565; MD, c.6, hk.nr:1344, t. 972/1565.

³⁰⁹ MD, c.5, hk.nr:226, t. 973/1565; MD, c.6, hk.nr:1218, t.972/1565; MD, c.10, hk.nr:498, t.978/1571.

³¹⁰ MD, c.7, hk.nr:1864, t.976/1568; MD, c.7, hk.nr:1893, t.976/ 1568; MD, c.12, hk.nr:1063, t. 979/1572; MD, c.5, hk.nr:613, t.973/1565; MD, c.5, hk.nr:1184, t.973/1566; MD, c.14/1, hk.nr:577, t.978/1570; MD, c.21, hk.nr:583, t.980/1573; MD, c.55, hk.nr:318, t.993/1585; MD, c.73, hk.nr:767, t.1003/1595; C.ZPT. nr.218, t.1190; Ahmed Refik: *Türk İdaresinde Bulgaristan*, s.17, t.979.

vini suistimal eden subaşların, eziyet etmeleri de yasaklanmıştır.³¹¹

Osmanlı uygulamasında, şayet meyhane gayrimüslimlerin oturduğu mahallelerde kadimden beri mevcut ise bunlara dokunulmayacağı fakat ehl-i İslam mahallelerinde sonradan ihdas olunmuş meyhanelere izin verilmeyeceği kabul edilmiştir. Kadim meyhaneler Müslüman mahallesinde olsa bile bunlara izin verilmemektedir.³¹² Bazı hükümlerde de hadis meyhanelerin Müslümanlara zararı varsa (özellikle camiye namaza giden Müslümanlara zararı varsa) kaldırılması ve bu konuda herhangi bir suistimale yol açılmaması istenmiştir.³¹³ Bütün bu yasaklamalarla birlikte gayrimüslimlerin kendi ihtiyaçları için kullanacakları şarapları evlerine götürmelerine izin verilmekte, herhangi bir yasaklama sözü konusu olmamaktadır.³¹⁴

Meyhanelerin kapatılmasındaki başlıca sebepler dini olmaktan çok kamu düzeni ve güvenliği sağlamaktır. Bazı kasabalardaki meyhanelerde toplanan gayrimüslimlerin yoldan geçen Müslüman kadınlara sarkıntılık etmeleri,³¹⁵ mescide yakın evleri kiralayan gayrimüslimlerin bu evleri meyhaneye çevirmeleri³¹⁶ gayrimüslimlerin kendi evlerini meyhaneye çevirerek hamama giden kadınlara ve özellikle akşam ve yatsı namazlarında mescide giden cemaate karşı tecavüzkar davranışlarda bulunmaları, hatta mescide giden müezzini zorla meyhaneye götürüp üzerine şarap dökmeleri gibi hakaretler üzerine, Müslümanların yaşadığı mahallelerde meyhanelerin tamamen yıkılması,³¹⁷ sarhoşların gürültülerinden dolayı Müslümanların yatamamaları gerekçesiyle meyhanelerin şehir

³¹¹ MD, c.12, hk.nr:1196, t. 979/1572; Ahmed Refik : *Onikinci Asr-ı Hicride....*, s. 119, t.1144 MD, c.7, hk.nr: 2117, t.976/1568; MD, c.5, hk.nr:675, t. 973/ 1565.

³¹² MD, c.28, hk.nr:100, t.984/1576; MD, c.60, hk.nr:635, t.994/1586; MD, c.5, hk.nr:130, t.973/1565; MD, c.9, hk.nr: 233, t. 977/ 1570.

³¹³ MD, c.71, hk.nr:330, t.1001/1593.

³¹⁴ Ahmed Refik: *Onikinci Asr-ı Hicride....*, s. 120, t.1144; Akdağ, *Mustafa, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyânları, İstanbul, 1995*, s. 105.

³¹⁵ MD,c.6, hk.nr:509, t.972; MD, c.7, hk.nr:1453, t. 975; MD, c.46, hk.nr:697, t. 989; MD, c.71, hk.nr:105, t.1001

³¹⁶ MD, c.15, hk.nr:907, t.979/1571.

³¹⁷ Ahmed Refik: *Onuncu Asr-ı Hicride....*, ss. 141-142, t.983 (1575).

dışına çıkarılması karara bağlanmıştır.³¹⁸ Bu husus aynı zamanda gayrimüslimler için bir “şear-i küfr izharı” yani küfür alameti olan bir davranışın alenen sergilenmesi olarak kabul edilmiş ve yasaklanmıştır.³¹⁹ Fesadın önlenemeyeceği düşünüldüğü durumlarda, gayrimüslimlerce meyhaneye çevrilen evler, değeri karşılığında Müslümanlara satılmıştır.³²⁰ Bazı zamanlarda konan yasağın gerekçesi ise tamamen ekonomiktir; Kuru üzüm fiyatının artmasına neden olduğu gerekçesiyle Yahudilere şarap yaptırılmaması emri bunu göstermektedir..³²¹

Cuma namazı kılınan şehirlere alenen şarap getirilmemesi, gayrimüslimlerin kendi ihtiyaçları için gizlice gece vakti getirilen şarapların kendi aralarında alenen satılmaması ve bu şarapların hiçbir şekilde Müslümanlara satılmayıp, evlerini meyhaneye çevirmemeleri gibi sınırlamalar şaraplar konusundaki genel sınırları oluşturur.³²² Önceleri sadece Müslümanların mevcut olduğu kasabalarda sonradan gayrimüslimlerin de ikamet etmeye başlamaları durumunda, kendileri için yeterli miktardan fazla şarap getirmeleri ve Müslümanlara şarap satmaları yasaklanmış, sonradan açılan meyhanelerin de kapatılması emredilmiştir.³²³ Bu hususta kabul edilen temel kriterler şu şekilde ifade edilebilir; (i) Müslümanların oturduğu olduğu kasaba ve köylerde şarap ve rakı satımı yasaktır. (ii) Cami ve mescidlerin bulunduğu veya ehl-i islamın sakin olduğu yerlerde meyhane açmak ve alenen şarap ve rakı satmak yasaktır. (iii) Müslüman memleketlerinde sakin olan zimmîlerin buralarda şarap satımını aşikâr yapmaları engellenecektir.³²⁴

Devlet idaresinde görev yapan ve devlete hizmet eden gayrimüslimlere ve yabancı elçilere, ihtiyaçlarını karşılayacak miktarda

³¹⁸ MD, c.35, hk.nr:403, t. 986/ 1578.

³¹⁹ MD, c.58, hk.nr:30, t.99; MD, c.39, hk.nr:120, t.987; Ahkam 1, s.255-56, t.1160; Ahkam 2 sh. 234-235, t. 1175.

³²⁰ MD, c.39, hk.nr:141, t. 987/ 1579.

³²¹ MD, c.53, hk.nr:469, t. 992/ 1584 ve MD, c.55, hk.nr:18, t. 992/1584.

³²² MD, c.22, hk.nr:256, t.981/1573; MD, c.41, hk.nr:838, t.987/1580; MD, c.41, hk.nr:848, t. 987/1580; MD, c.41, hk.nr:849, t. 987/1580; MD, c.41, hk.nr:890, t. 987/1580.

³²³ MD, c.31, hk.nr:507, t. 985/1577.

³²⁴ Ahkam 2, ss. 76-77, t.1169 (1755).

kendi hanelerine şarap nakli konusunda özel izinler verilmiştir.³²⁵ İstanbul'da müskirâtın tamamen yasaklanması üzerine sadece buradaki yabancı devlet elçileri ile yanlarında bulunan tercümanların ihtiyaçları için kâfi olan miktarda şarabın yılda bir defa nakline izin verilmiştir.³²⁶ Patriklerin bu konudaki taleplerinde de rahiplerin ihtiyaçları ve ayinlerinin icrası için yeterli miktarda şarabın nakline izin verilmiştir.³²⁷

19. yüzyıl başlarında da yasak devam etmektedir.³²⁸ Bu yüzyılda meyhaneler dışında özellikle mahalle aralarında ve dükkanlarda ve panayırlarda içki satışı yasaklanmıştır.³²⁹ Müskirat satanlar ve satılan yerler hakkındaki nizamnamenin ikinci bendine göre, cami ve tekkelere iki yüz arşından yakın olan yerlerde, karakolhanelerin bitişiğinde, karşılarında, sırf Müslümanların oturduğu mahallelerde müskirat satılan yerlerin açılmasına ruhsat verilmeyecektir.³³⁰ Belgelerde devletin bu konuda gerekli hassasiyeti gösterdiği ve kimseyi haksız yere cezalandırmak istemediği açıkça görülmektedir. Meyhanelerin yıkımına eskisi kadar olmasa da bu dönemde de devam edilmiştir.³³¹

g. Binek hayvanı Kullanma ve Silah Taşıma

Osmanlı devleti uygulamasında gayrimüslimler için getirilen sınırlamalardan birisi de ata binme ve silah taşıma konusudur. Sınırlamaların amacı ve uygulamada aldığı şekil önem taşımaktadır. Kanunnamelerde bu hususa ilişkin bazı hükümlere rastlanmaktadır. Örneğin Sidrekapı Kanunnamesinde, madenci gayrimüslimlerin hayvanlarına müdahale edilmemesi emredilmiştir. 1484 tarihli "Kanun-i Dekakin Der Dahil-i Kili" de ise şehirde bulunan gayrimüslimlerin bargirlerini çalan kişinin elinden hayvanların alınıp sahiplerine iadesi emredilmiştir. Başlangıçtaki bu düzenlemelerde herhangi bir yasak yer almamaktadır. Literatürde bu konuya iliş-

³²⁵ MD, c.6, hk.nr:1173, t. 972/1565.

³²⁶ Ahmed Refik: *Onikinci Asr-ı Hicride...*, s. 163, t.1159; H.H. no.9014, t.1203.

³²⁷ C.ADL. nr.5833, t.1178; C.ADL. nr.2796, t.1207; H.H. nr.55141, t.1203.

³²⁸ H.H. nr.9417, t.1203.

³²⁹ *Külliyat-ı Kavanin*, c.3, nr. 2938, t. 1247; *Külliyat-ı Kavanin*, c.6, nr.6268, t.1264.

³³⁰ *Külliyat-ı Kavanin*, c.10, nr.2151, t.1278.

³³¹ H.H. nr.23958, t.1240; H.H. nr.32648, t.1242.

kin olarak yazılanlara baktığımızda, Shaw “Osmanlı devletinde gayrimüslimler silah taşıyamaz ve Müslüman ordusunda hizmet edemezlerdi” demekte ise de bu hükmün orduda hizmet edemeyeceklerine ilişkin kısmı doğru değildir. Çünkü başlangıçta muharip olarak, sonraları ise bilhassa donanmada belirli hizmetlerde görev yapmışlardır. Zaten Shaw da “genelde bu yasaklar bazı yollarla aşılıyordu dolayısıyla bu yasakların sadece teoride olduğu söylenebilir” demek suretiyle bu hususa işaret etmiştir.³³² Ortaylı da Tanzimat döneminde gayrimüslimlere silah vermeyi uygun görmeyen komutanların cizyeyi bedelat-ı askeriyye adı altında toplattıklarını, ancak hicri 13. asırda gayrimüslim teb'anın muharib sınıflarda subaylık, donanmada neferlik yaptıklarını söylemektedir.³³³

Bu konudaki uygulamanın ne şekilde gerçekleştiğine dair belgelerde açıklayıcı bilgiler yer almaktadır. Özellikle gayrimüslimlerin binek hayvanı kullanmalarına isyan endişesi ile sınırlama getirildiği görülmektedir. Selanik beyine gönderilen bir hükümde, Rum ve Arnavutların İstanbul'a gelip çok sayıda at ve katır satın alıp Selanik yönüne gittikleri, bu konuda gerekli hassasiyeti göstererek bölgesinde at ile gezen kâfirlerin atlarının, cebren ellerinden alınarak Müslüman gazilere, sipahilere ve ehl-i sefere sattırılması, kefere taifesinde at bırakılmaması istenmiştir.³³⁴ Yasaklama konusunda kullanılacak hayvanın niteliği de önem taşımaktadır. Zimmî bir mahkûmun affedildikten sonra memleketine giderken bindiği hayvanın niteliğine ilişkin olarak kadılara gönderilen hükümde, bindiği hayvan alaşe olup ona dokunulmaması istenmiştir.³³⁵ Ercan'ın belirttiğine göre 10 Mart 1560 tarihli bir hükümde voynukların binecekleri hayvanın kısrak ve aygır olmayıp beygir yani iğdiş olması istenmektedir. 1576 tarihli bir hükümde ise kısrak terimi yerine “yund”, beygir ya da bargir terimi yerine de “iğ-

³³² Shaw: a.g.e. s. 81.

³³³ Ortaylı: *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 91.

³³⁴ MD, c.19, hk.nr:16, t.980/1572; MD, c.19, hk.nr:17, t.980/1572 ve MD, c.19, hk.nr:18, t. 980/1572; A. Refik: *Türk İdaresinde Bulgaristan*, s.50, 55, 62; MD, c.43, hk.nr:113, t.988/1580.

³³⁵ MD, c.48, hk.nr:568, t.990/1582.

diş" kelimesi kullanılmıştır. 1566 tarihli voynuklara ait bir hükümde "Bargirleriyle bikusur ihrac edip amma bindikleri kısarak ve aygır olmayıp at ola..." denilmektedir.³³⁶ Buradan da bargir kelimesinin güçlü at cinsinden olan hayvanları ifade ettiği anlaşılmaktadır. Güteryüz de 1631 tarihli bir fermanla yahudilerin ata binmelerinin yasakladığını söylemektedir.³³⁷

Gayrimüslimlerin çarşılarda ata binerek Müslümanlardan daha gösterişli bir tarz içerisinde olmaları yasaklanmıştır.³³⁸ Devlet adına belli bir işi yapmakla görevlendirilen zimmîlerin bir yerden bir yere gidişlerinde ata binmelerine izin verilmiş, ama verilen bu iznin hiçbir şekilde o kişiye bindiği atın dışında başka atları ve diğer yasaklanmış malları götürmesine izin verildiği şeklinde anlaşılamayacağı da belirtilmiştir.³³⁹ Tabib gayrimüslimlerin ata binmelerine müsaade edilmiştir.³⁴⁰ Aynı şekilde ruhban taifesinin de bargir ve katırlarına müdahale edilmemesi yolunda emirler verilmiştir.³⁴¹ Gayrimüslimler için var olan ata binme ve silah taşıma yasağı başka gruplar için de uygulanmıştır. Örneğin çingenelere eşkiyalık yapmalarından dolayı ata binme ve kısarak besleme yasağı getirilmiş, lüzumu halinde eşeğe ve arabaya binebilecekleri ifade edilmiştir.³⁴² Ancak bu emrin çok sıkı bir şekilde uygulanmadığı aynı konuda sürekli emir çıkarılmasından anlaşılmaktadır.³⁴³ Daha sonraki dönemlerde de ata binme yasağının devam ettiği, özellikle gayrimüslimlerin isyana kalkışma tehlikesi üzerine devletin birtakım tedbirler aldığı ve gayrimüslimlerin at beslemelerinin yasaklandığı görülür.³⁴⁴ 18. yüzyılın son çeyreğine doğru ata binme ya-

³³⁶ Ercan: Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar, s. 22.

³³⁷ Güteryüz: *a.g.e.*, s. 148.

³³⁸ Ahmed Refik: *Onbirinci Asr-ı Hicride ...*, s. 52, t.1040.

³³⁹ MD, c.35, hk.nr:682, t.986; MD, c.14/1, hk.nr:431, t.978; MD, c.46, hk.nr:238, t.989/1581; MD, c.52, hk.nr:407, t.991.

³⁴⁰ Ahmed Refik: *Onikinci Asr-ı Hicride....*, s.20, t.1107.

³⁴¹ C.ADL. nr.3283, t.1237.

³⁴² Ahmed Refik: *Onuncu Asr-ı Hicride....*, s.147, t.993; MD, c.7, hk.nr:1558, t.975/1568; MD, c.7, hk.nr:1649, t.976/1568

³⁴³ MD, c.40, hk.nr:333, t.987/1579; MD, c.41, hk.nr:553, t.987/1579; Sertoğlu: "Osmanlı İmparatorluğunda Azınlık Meselesi", s. 45; Akdağ: *Türkiyenin İktisadi ve İctimai Tarihi 2*, s. 39.

³⁴⁴ H.H. nr.51338-A, t.1235.

sağı yanında, kayıklardan üç çifteli olanlarına da gayrimüslimlerin binemeyecekleri ifade edilmiştir.³⁴⁵

Bazı eserlerde gayrimüslimlerin cenazelerini merkep üzerinde taşımaları mecburiyetinden söz edilmektedir. Ortaylı'nın belirttiğine göre Trablusşam'da Tanzimat'ın getirdiği eşitlik kuralına güvenerek cenazelerini eskisi gibi merkep üstünde değil de çarşı içinde omuzlar üzerinde taşıyan Hıristiyan grubuna bir grup Müslüman saldırmıştı.³⁴⁶ D'Ohsonn Müslüman olmayan teb'anın ata binme hürriyeti olmadığını, ancak tabiplerle resmi vazifesi olanların ata bindiklerini söyler.³⁴⁷ Azarya da Ermenilerin ata binemediklerini ancak eşeğe binebildiklerini söylemektedir.³⁴⁸ Bu yasak zaruret hallerinde uygulanmamaktaydı.³⁴⁹

Silah taşıma konusunda da gayrimüslimlere bir takım yasakların getirildiği görülmektedir.³⁵⁰ Özellikle bazı bölgelerde cizye toplamakla görevli olanlara silahlı mukavemette bulunması silah taşıma yasağı getirilmesinde başlıca amil olmuştur.³⁵¹ Ruhbanların tasadduk akçesi ve vasiyetle kiliselere bırakılan şeyleri toplamak için tehlikeli yerlerden geçerken harp aleti taşımalarına ise müsaade edilmiştir.³⁵² Rum Patriğinin, Metropolit ve vekillerinin gezdikleri yerlerde kıyafet değiştirme ve silah taşımalarına ve bargire binmelerine müdahale edilmemesi talebi uygun karşılanmış olup bu husus zaten çok sayıda beratta açıkça ifade edilen hususlardandır.³⁵³

³⁴⁵ Ahmed Refik: *Onikinci Asr-ı Hicride*, s.182-183, t. 1170.

³⁴⁶ Ortaylı: *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 82.

³⁴⁷ D'Ohsonn: *a.g.e.*, ss. 120-121.

³⁴⁸ Azarya: *a.g.e.*, s. 36.

³⁴⁹ *İstanbul Külliyyatı, İstanbul Ahkam Defterleri, İstanbul'da Sosyal Hayat 1, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları İstanbul Araştırmaları Merkezi, İkinci Cilt, İstanbul-1997*, s. 55.

³⁵⁰ MD, c.10, hk.nr:207, t.979/ 1572.

³⁵¹ MD, c.71, hk.nr:83, t.1002/1593; MD, c.36, hk.nr:934, t.987/1579; MD, c.43, hk.nr:1, t.988/1580; MD, c.48, hk.nr:241, t.990/1582; MD, c.48, hk.nr:274, t. 990/1582.

³⁵² *Külliyyat-ı Kavanin*, c.2, nr.2616, t.1167.

³⁵³ C.ADL. nr.6124, t.1195.

Interreligious Relations in Ottoman Empire (Between 14-17 centuries)

Citation/©: Kenanoğlu, M. Macit, (2009). Interreligious Relations in Ottoman Empire (Between 14-17 centuries), *Milel ve Nihal*, 6 (2), 103-164.

Abstract: In this article we attempt to clarify the legal status of non muslim communities and their religious leaders in the Ottoman Empire in the lights of the Ottoman legal regulations, imperial firmans issued by Ottoman administration, and archival documents. This article aims to point out to the principle sources and mechanisms of the Ottoman political system which enabled co-existence and a multicultural social life. The legal and mental mechanisms which enabled and provided the minimum conditions of living together, the bases which were the essences of the applications of the Ottoman Empire towards non-muslim religious societies are taken into account from a legal perspective. In the Ottoman Empire basic human rights such as "right to live", right to own property" "right to security of person" was realized by the Ottoman legal system. As a matter of fact, Islamic law provided a legal protection to non-muslims (ahl-al-kitab) who did not accept or approved the basic principles of Islam. Because of these legal principles and structures non-muslim protected their identities and cultures in Islamic societies. In this paper the applications of Ottomans towards non-muslims, the freedoms of non-muslims and the boundaries imposed on them will be explained. Instead of so-called millet system which is widely used by most of the scholars to explain Ottoman approaches towards non-muslims, a different approach, namely Iltizam system, is being stated.

Key Words: Ottoman Empire, non-muslims (ahl-al-kitab), co-existence, multicultural social life.

